

Telif Türü Bağlamında Tenkit ve Tembih: Dârekutnî'nin *el-İlel* ve *es-Sünen* Eserleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme

Büşra ÇETİN

Arş. Gör. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, Rize/Türkiye,
busra.cetin@erdogan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3246-8201>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 01.01.2026

Kabul Tarihi: 02.06.2026

Yayın Tarihi: 15.06.2026

İntihal

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Finansman: Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Telif Hakkı

© Büşra ÇETİN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Atıf

Çetin, Büşra. "Telif Türü Bağlamında Tenkit ve Tembih: Dârekutnî'nin *el-İlel* ve *es-Sünen* Eserleri Üzerine Mukayeseli Bir İnceleme". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 9/1 (2026), 93-109. <https://doi.org/10.52637/kiid.1853630>

Öz

Muhaddislerin hadis tenkidine dair yöntemleri, telif ettikleri eserler üzerinden izlenebilmekle birlikte güncel literatürde bu durum çoğunlukla aynı müellifin tek bir eseriyle sınırlı kalmıştır. Oysa bir muhaddisin farklı telif türlerinde ortaya koyduğu değerlendirmeler hem müellifin telif amacı hem de dönemin ilmî ihtiyaç ve tartışmalarıyla doğrudan ilişkili olarak şekillenmekte, bu yönüyle tenkidin hangi odak noktaları ve düzeyler üzerinden işletildiğini göstermesi bakımından belirleyici bir imkân sunmaktadır. Bu makale, hicrî dördüncü asrın fıkıh mezheplerinin büyük ölçüde istikrar kazandığı bir ilmî zeminde telif faaliyetinde bulunan Dârekutnî'nin (ö. 385/995) hadis metinlerine yönelik değerlendirmelerini, *el-İlel'ü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye* ve *es-Sünen* adlı iki farklı telif türündeki eserleri üzerinden ele alarak tenkit yönteminin telif türüne bağlı olarak nasıl farklılaştığını incelemeyi amaçlamaktadır. Literatürde Dârekutnî'nin tenkit yöntemi genellikle *el-İlel*'i ve *Sahîhayn*'a yönelttiği eleştiriler çerçevesinde ele alınmış, *es-Sünen* ise daha çok telif özellikleri ve muhtevası bakımından değerlendirilmiştir. Buna karşılık hadis tenkidinin ilel ve sünen gibi iki farklı telif türünde hangi odak noktalar, gerekçeler ve değerlendirme düzeyleri üzerinden görünür olduğu doğrudan bir araştırma problemi hâline gelmemiştir. Çalışma, bu boşluğu doldurmayı hedefleyerek her iki eseri mukayeseli biçimde okumakta ve Dârekutnî'nin metne yönelik değerlendirmelerini rivayetler üzerinden tartışmaya açmaktadır. Eserlerin geniş muhtevası sebebiyle araştırma örneklem esaslı yürütülmüş, *es-Sünen*'in "Kitâbü't-Tahâre" bölümünde yer alan ve müellifin hadis metinleri hakkında değerlendirmede bulunduğu rivayetler tespit edilerek *el-İlel* ile karşılaştırılmıştır. İnceleme sonucunda Dârekutnî'nin metin değerlendirmelerinde "tenkit" ve "tebih" olmak üzere iki farklı düzey kullandığı, bu düzeylerin eserlerin telif amacıyla ilişkili biçimde farklı yoğunluklarda tercih edildiği görülmüştür. Ayrıca fikhî ihtilâflar ve delillendirme süreçlerinin, özellikle sünen türündeki metin değerlendirmelerine yön tayin eden bir unsur olarak yansıdığı, telif türüne bağlı değerlendirme farklılıklarının ise hadis tenkidinin işleyişini anlamada etkili bir rol oynadığı düşünülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Tenkit, Dârekutnî, İlel, Sünen.

Criticism and Caution in the Context of Genre: A Comparative Study of *al-ʿIlal* and *al-Sunan* by al-Dāraqutnī

Būşra ÇETİN

Res. Assist. Dr., University of Recep Tayyip Erdoğan, Faculty of Theology, Department of Hadith, Rize/Türkiye,
busra.cetin@erdogan.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3246-8201>

Research Article

History

Received: 01.01.2026

Accepted: 02.06.2026

Published: 15.06.2026

Plagiarism

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Funding: The author acknowledges that they received no external funding in support of this research.

Competing Interests: The author declares that have no competing interests.

Copyright

© Būşra ÇETİN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Cite as

Çetin, Būşra. "Criticism and Caution in the Context of Genre: A Comparative Study of *al-ʿIlal* and *al-Sunan* by al-Dāraqutnī". *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 9/1 (2026), 93-109. <https://doi.org/10.52637/kiid.1853630>

Abstract

Although the methods employed by hadith scholars in the criticism of reports can be traced through the works they authored, contemporary scholarship has largely limited such analyses to a single work of a given scholar. However, the assessments articulated by a muhaddith across different genres of composition are shaped by both the author's scholarly aims and the intellectual needs and debates of the period, offering insight into the focal points and levels through which hadith criticism is conducted. This article examines how methods of hadith criticism vary according to genre by analyzing al-Dāraqutnī's evaluations of hadith texts in two works, *ʿIlal al-wārida fī al-aḥādīth al-nabawiyya* and *al-Sunan*. Al-Dāraqutnī operated in the fourth Islamic century, a period marked by the relative stabilization of legal schools, which shaped the interaction between hadith criticism and juristic reasoning. In existing scholarship, his critical approach has generally been examined through al-ʿIlal and his critiques of the Şaḥīḥayn, while *al-Sunan* has primarily been discussed in terms of structure and content. By contrast, the ways in which hadith criticism functions across genres, such as *ʿilal* and *sunan*, in terms of focus and evaluative level have not been addressed as an independent research problem. To fill this gap, the study adopts a comparative, sample-based approach focusing on the *Kitāb al-Ṭahāra* section of *al-Sunan*, identifying reports in which al-Dāraqutnī offers explicit textual evaluations and comparing them with parallel material in *al-ʿIlal*. The analysis demonstrates that al-Dāraqutnī employs two levels of textual evaluation, explicit criticism (*naqd*) and cautionary remark (*tanbīh*), whose distribution corresponds to the authorial aims of each work. It further shows that juristic disagreements and modes of legal argumentation significantly shape textual evaluation in *sunan* literature, while genre-based differences affect how hadith criticism is carried out.

Keywords: Hadith, Criticism, al-Dāraqutnī, ʿIlal, Sunan.

Giriş

Hadis tenkidi, İslâm ilim geleneğinde rivayetin güvenilirliğini teminat altına alma kaygısıyla erken dönemlerden itibaren teşekkül eden bir disiplindir. Bu tenkidin en görünür uygulama alanlarından biri ilel literatürüdür. Ancak ilele dair birikim, yalnızca müstakil “ilel” eserlerinde değil erken dönem muhaddislerinin râvi ve rivayetlere dair değerlendirmelerini içeren farklı telif türlerinde de izlenebilmektedir. Hicrî ikinci ve üçüncü asırlarda bu birikim çeşitli eserlerde dağınık biçimde yer alırken zamanla daha belirgin ve sistematik bir görünüm kazanmıştır.¹ Hicri üçüncü asırda Tirmizî (ö. 279/892) ve İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) ilel alanına tahsis ettikleri eserler, bu literatürün müstakil bir telif alanı olarak belirginleştiğini gösterirken Bezzâr (ö. 292/905) ve Ya'kûb b. Şeybe (ö. 262/875) gibi müelliflerin rivayetlerle birlikte illet değerlendirmelerine yer veren eserleri de ilel birikiminin farklı telif zeminlerinde sürdüğünü göstermektedir.²

Hicrî dördüncü asırda ise Dârekutnî'nin *el-İlel*'i, hacmi ve tertibi bakımından bu literatürün gelişmiş örneklerinden biri olarak öne çıkar.³ Dördüncü asır aynı zamanda fıkıh mezheplerinin teşekkülünü tamamlayıp istikrar kazandığı bir dönemdir.⁴ Bu durum telif türüne de yansımış hadis tenkidinin fıkıhla ilişkisi daha belirgin hale gelmiştir. Nitekim Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) müsned tarzında telif edilen ve hadisleri zikretmesinin ardından illetine ve rivayetle ilgili fikhî ihtilâflara yer veren *Tehzîbü'l-âsâr*'ı, İbnü'l-Münzir'in (ö. 318/930 [?]) rivayetleri de dahil ederek ihtilâflı fikhî meseleleri ele aldığı *el-Evsat*'ı, Tahâvî'nin (ö. 321/933) ihtilâflı ahkâm hadislerini inceleyen *Şerhu Me'âni'l-âsâr* ve *Şerhu Müşkili'l-âsâr* adlı eserleri, dönemin ilmî zihniyetinin telif türlerine yansıyan tezahürleridir. Söz konusu zeminde Dârekutnî, *el-İlel*'inin yanı sıra rivayetleri fikhî bablara göre tertip ederek değerlendirmelerde bulunduğu *es-Sünen*'i ile de dikkat çeker. Bu iki eser, Dârekutnî'nin hadis metinlerine yönelik değerlendirmelerinin farklı telif türlerinde nasıl şekillendiğini izlemek bakımından elverişli bir karşılaştırma zemini sunmaktadır.

Makale, Dârekutnî'nin her iki eserindeki rivayet değerlendirme biçimlerini karşılaştırmalı olarak ele alarak hadis tenkidinin farklı telif türlerinde nasıl işletildiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Bahsi geçen minvalde aynı rivayet malzemesinin her iki eserde yöneldiği odak nokta ve tenkit düzeyi incelenecektir. Bu mukayeseden hareketle fikhî düşüncenin istikrar kazanmasının ve mezhebî ihtilâfların, muhaddislerin tenkit sürecine etkisinin Dârekutnî özelinde tespit edilmesi hedeflenmektedir.

Literatürde Dârekutnî'nin hadis tenkidindeki konumu, özellikle ilel alanındaki otoritesi ve *Sahîhayn*'a yönelik tenkitler bağlamında ele alınmıştır. *el-İlel* üzerine yapılan çalışmaların önemli bir kısmı eserdeki illet türlerinin tespiti, belirli râviler veya sahâbiler özelinde rivayetlerin incelenmesi şeklindedir. Bunun yanı sıra Dârekutnî'nin *el-İlel*'de izlediği yöntemi merkeze alan çalışmalar da mevcuttur. Hanefî b. Hüseyin'in *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî fî kitâbihî el-İlelü'l-vâride* başlıklı çalışması, Dârekutnî'nin illet tespit sürecini ve tercih gerekçelerini yöntem merkezli bir yaklaşımla incelemektedir.⁵ Benzer şekilde Yûsûf b. Cevde ed-Dâvûdî'nin *Menhecü'l-İmâmî'd-Dârekutnî fî nakdi'l-hadis fî Kitâbi'l-İlel* adlı eseri, Dârekutnî'nin tenkit ölçütlerini örnekler üzerinden ele almaktadır.⁶ Sâdık b. Sâsî ile Abdullah b. Dayfullah er-Rahîlî gibi araştırmacıların çalışmaları ise Dârekutnî'nin ilmî şahsiyetini ve hadis ilmindeki yerini daha genel bir çerçevede değerlendirmektedir.⁷

Müellifin *es-Sünen*'ine yönelik ilgi ise daha çok eserin telif özellikleri ve muhtevası etrafında yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda Mehmet Dinçoğlu tarafından hazırlanan *Darakutnî ve Sünen Adlı Eseri* başlıklı yüksek lisans tezi, eserin telif süreci ve genel yapısını tanıtmayı amaçlayan çalışmalar arasında yer alır.⁸ Abdülfettah Ebû Guddê'nin (ö. 1997) “sünnet” kavramının hukuki anlamını ve Dârekutnî'nin *es-Sünen*'ini muhteva ve yöntem açısından incelediği *es-Sünnetü'n-Nebeviyye ve beyânu medlûlihâ's-şer'î ve et-ta'rîf bi-hâli Süneni'd-Dârekutnî* adlı muhtasar çalışması *es-Sünen*'in bir ilel kitabı olduğu vurgusuyla öne

¹ Mustafa Macit Karagözoğlu, “İlelül-Hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/84.

² Bahsi geçen eserlere ve yöntemlerine dair bk. Kemal Sandıkçı, “İbn Şeybe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999); Ömer Faruk Akpınar, *Rivayet Asrında İlet: Bezzâr Örneği* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020).

³ Karagözoğlu, “İlelül-Hadîs”, 22/84.

⁴ Mezheplerin teşekkül sürecini açıklayan yaklaşımlar için bk. Nail Okuyucu, *Şâfi Mezhebinin Teşekkül Süreci* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 26-61.

⁵ Hanefî b. Hüseyin, “Menhecü'l-İmâmî'd-Dârekutnî fî kitâbihî el-İlelül-vâride fi ehâdisi'n-nebeviyye: 'Arz ve tahlîl”, *Menhecü't-te'rif ve't-tasnîf inde 'ulemâ'i'l-hadis kadîmen ve hadîsen* (Malezya: Ma'hedü Dirâsâti'l-Hadîsi's-Şerîf, 2019), 397-428.

⁶ Yusuf b. Cevde ed-Dâvûdî, *Menhecü'l-İmâmî'd-Dârekutnî fî nakdi'l-hadis fî Kitâbi'l-İlel* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2011).

⁷ Sâdık b. Sâsî Kerşîd, “el-İmâmî'd-Dârekutnî: el-Muhaddis en-Nâkid”, *Mecellütü Câmi'atü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye* 12 (2006), 1-42; Abdullah b. Dayfullah Rahîlî, *el-İmâm Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmîyye* (Cidde: Dârü'l-Hadîs el-Haseniyye, ts).

⁸ Mehmet Dinçoğlu, *Darakutnî ve Sünen Adlı Eseri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993).

çıkarmıştır.⁹ Mustafa Macit Karagözoğlu'nun *Zayıf Râviler* adlı çalışması ise doğrudan *es-Sünen*'e tahsis edilmemiş olmakla birlikte zayıf râvilerin rivayetlerine yer verilme gerekçeleri bağlamında *Sünen*'i de değerlendirmeye dâhil etmektedir.¹⁰ Ali Arslan *es-Sünen* özelinde Dârekutnî'nin tashih yöntemini ele alırken¹¹ Emîn el-Kudât, *el-İlelül-vâride fî Süneni'd-Dârekutnî* adlı çalışmasında, *es-Sünen*'de yer alan illetli rivayetlerin sayısına ve türlerine odaklanmaktadır.¹² Mezkûr çalışmalar arasında Muhammed Halîfe Keylânî'nin *Menhecül-İmâm ed-Dârekutnî fî kitâbihi's-Sünen ve eseruhû fî ihtilâfi'l-fukahâ* adlı eseri ise *Sünen*'in fikhî ihtilaflarla ilişkisini ele alma yönüyle dikkat çekse de araştırma esas olarak *es-Sünen*'deki rivayet tertibi ve tenkit uygulamalarının tasvirine yoğunlaşmakta, fikhî ihtilaflara dair değerlendirmeler ise sınırlı ve seçili örneklerle ele alınmaktadır. Bu yönüyle eser, fikhî tartışmaları tenkit yöntemiyle ilişkilendirmekten ziyade sınırlı örnekleri çoğunlukla Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve re'y karşıtlığı ekseninde yorumlamakla yetinir.¹³

Yukarıda özetlenen literatür dikkate alındığında Dârekutnî'nin *el-İlel* ve *es-Sünen* adlı eserlerinin ekseriyetle müstakil biçimde ele alındığı görülmektedir. Dolayısıyla Dârekutnî'nin hadis tenkidinin bu iki farklı telif türünde nasıl konumlandığı ve yöntem açısından nasıl farklılaştığı meselesi literatürde doğrudan bir araştırma problemi olarak işlenmemiştir. Söz konusu durum, telif türlerinin ve eserlerin yazılış amaçlarının hadis tenkidi üzerindeki etkisinin yeterince görünür hale gelmemesine yol açmaktadır. Bu durum, aynı muhaddisin farklı telif türlerinde hadis metinlerini hangi odak noktaları ve tenkit düzeyleri üzerinden değerlendirdiği sorusunu gündeme getirmektedir. Çalışma, bu yönetsel boşluğu doldurmayı hedefleyerek müellifin her iki eserini mukayeseli bir perspektifle ele almakta böylece hadis tenkidinin telif türüne bağlı olarak hangi düzeylerde ve hangi bağlamlarda icra edildiği ortaya konulmakta; Dârekutnî'nin değerlendirme pratiği, eserlerin telif amaçları ve fikhî hadis tenkidine etkisi dikkate alınarak yeniden okunmaktadır.

el-İlel ve *es-Sünen* eserlerinin de son derece geniş bir muhtevaya sahip olması sebebiyle çalışma kapsamında rastgele rivayetler seçmek yerine daha tutarlı sonuçlara ulaşmak amacıyla bir örneklem kümesi belirlenmiştir. Bu çerçevede *es-Sünen*'in ilk bölümü olan ve yaklaşık bir ciltlik yekûn oluşturan "Kitâbü't-Tahâre" bölümü örneklem olarak seçilmiştir. İkinci aşamada, iki eserin yöntem bakımından ayrıştığı noktaların daha net biçimde ortaya konulabilmesi ve bu ayrışmanın fikhî bağlamla ilişkilendirilebilmesi amacıyla Dârekutnî'nin metne dair değerlendirmede bulunduğu rivayetler tespit edilerek *el-İlel*'deki karşılıklarıyla mukayeseli biçimde okunmuştur. Söz konusu çerçevede çalışma, öncelikle Dârekutnî'nin hadis metinlerine yönelik değerlendirmelerini tenkit ve tembih şeklinde tezahür eden iki farklı düzeyde ele alınmakta; ardından *el-İlel* ve *es-Sünen* mukayesesi üzerinden bu düzeylerin hangi rivayetlerde ve hangi bağlamlarda tercih edildiğini sınıflandırmakta; son aşamada ise söz konusu tercihlerin metodolojik arka planı, özellikle fikhî ve mezheplerin büyük ölçüde istikrar kazandığı hicrî dördüncü asrın ilmî şartlarıyla ilişkisini dikkate alarak tartışmaktadır.

1. Dârekutnî'nin Metne Yönelik Değerlendirme Düzeyleri: Tenkit ve Tembih

Dârekutnî'nin isnad ve metinle ilgili değerlendirmelerinde dayandığı temel yöntem, klasik dönemde "mu'âraza" olarak adlandırılan rivayet yollarının karşılaştırılması ilkesidir. "Metin tenkidi" denilebilecek bu tespitler, lafız ve anlam farklılıklarının belirlenerek isnad verileriyle birlikte okunması biçiminde işler. Söz konusu yaklaşım, metni Kur'an, diğer deliller veya aklî ilkeler bağlamında değerlendiren "içerik tenkidi"nden farklı olarak çoğunlukla râvilerden kaynaklanan lafız farklılıklarının metne yansıyan izlerini teşhis etmeye yöneliktir.¹⁴ Bu çerçevede Dârekutnî'nin metin tenkidi kapsamındaki değerlendirmelerini "tenkit" ve "tembih" olmak üzere iki düzeyde ele almak mümkündür.

Tenkit, müellifin bir rivayetteki lafzın veya aktarımın hatalı olduğuna dair hüküm bildiren bir ifade kullanmasıdır. "Vehim", "hata", "mahfûz değildir" gibi değerlendirmeler bu düzeye işaret eder. Tenkitte Dârekutnî çoğu zaman hatanın kaynağını da açıklayarak doğru metni açıkça belirler. "Hemmâm b. Münebbih → Ebû Hüreyre" isnadıyla nakledilen «النار جبار» (ateşin verdiği zarar tazmin edilmez) rivayeti buna açık bir örnektir. Dârekutnî, "Abdürrezzâk → Ma'mer → Hemmâm" yoluyla nakledilen sahih lafzın «البئر جبار» (Kuyunun sebep olduğu zarar tazmin edilmez) olduğunu, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) «النار جبار» şeklindeki rivayetinin ise San'a'daki imâleye dayalı yazımdan kaynaklanan bir tashîf olduğunu

⁹ Abdülfettâh Ebû Gudde, *es-Sünnetü'n-nebeviyye ve beyânu medlûliha's-şer'î ve't-ta'rif bi-hâli Süneni'd-Dârekutnî* (Kahire: Dârü's-Selâm, 2020).

¹⁰ Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2014).

¹¹ Ali Arslan, "Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî'nin (ö. 385/995) Sünen İsimli Eserinde Tashih Yöntemi", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Haziran 2017), 117-132.

¹² Muhammed Emîn el-Kudât, "Hükmü rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ", *Dirâsât* 11/3 (1984), 9-24.

¹³ Muhammed Hanîfe Keylânî, *Menhecül-İmâm ed-Dârekutnî fî kitâbihi's-Sünen ve eseruhû fî ihtilâfi'l-fukahâ* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2010).

¹⁴ "Metin tenkidi" ve "İçerik tenkidi" kavramları ve ayrıştığı hususlar için bk. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 292-317.

belirtir. Ardından “sahih olan ‘البئر جبار’ dur” diyerek doğru lafzı kesin biçimde ortaya koyar.¹⁵ Dârekutnî'nin hatanın sebebine dair bir açıklama yapmaksızın doğrudan sonuca yönelik bir hükümde bulunmasına da sıkça rastlanır.¹⁶

Tembih ise daha hafif bir düzeydir. Bu durumda Dârekutnî metindeki bir farklılığa işaret eder ancak bu farkın sebebi, doğruluğu veya hangi lafzın tercih edilmesi gerektiği konusunda çoğu zaman açık bir hüküm vermez. Tembih, bu yönüyle hüküm kuran bir tashihten ziyade okuyucunun dikkatini metindeki tasarrufa çeken açıklayıcı bir işlev görür. Bu tür tespitler iki biçimde gerçekleşir:

Birinci biçimde; rivayet nakledildikten sonra aynı hadis farklı lafızlarına işaret edilir ve tasarrufun sahibi belirtilir. “Mûsâ b. İsmail → Hammâd → Simâk → İkrime tarikiyle gelen ve sahâbenin Ramazan hilâli konusunda tereddüdünü anlatan rivayette, yalnızca Hammâd'ın “يقوموا” lafzını kullandığını belirtmesi bu türdendir. Burada müellif farklılığı kaydetmekte fakat bunun sahih veya hatalı olduğuna dair bir hüküm vermemektedir.¹⁷

İkinci biçimde ise Dârekutnî, aynı rivayetin birden fazla tarikini tam metin halinde ve art arda zikreder. Dârekutnî'nin de dâhil olduğu muhaddislerin çoğu benzer lafızları “مثله”, “نحوه”, “بمعناه” gibi ifadelerle önceki metne havale ederken¹⁸ müellifin bazı rivayetleri tam metinleriyle tekrarlı biçimde nakletmesi, metinler arasındaki farkların özellikle görünür kılınması olarak anlaşılabilir. Cuma namazından sonra yapılan kaylûleye dair rivayetler bu durumun bir örneğidir. Dârekutnî, “Ebû Hâzım → Sehl b. Sa'd” isnadıyla her biri farklı bir râvi tarafından nakledilen: “Cuma namazından önce ne kaylûle yapardık ne de öğle yemeği yerdik.”; “Cuma namazından sonra öğle yemeği yer ve kaylûle yapardık.”; “Resûlullah ile cuma namazını kılardık. Kaylûle bundan sonra olurdu.”; Hz. Peygamber'le birlikte cumaya erken giderdik. Sonra döner öğle yemeği yer ve kaylûle yapardık.” rivayetlerini ardışık olarak zikreder.¹⁹ Burada da müellif, farklılıkları açıkça görünür kılmakta ancak bunlardan biri lehine hüküm vermemektedir.

Örnekler, Dârekutnî'nin metne dair açıklamalarında tenkit ve tembih şeklinde iki farklı değerlendirme düzeyinin ayırt edilebileceğini göstermektedir. Ne var ki bu ayırım *el-İlel* ile *es-Sünen* arasında mutlak ve değişmez bir taksime tekabül etmez. Başka bir ifadeyle *el-İlel*'in yalnızca tenkitten, *es-Sünen*'in ise yalnızca tembihten ibaret olduğu söylenemez. Nitekim Dârekutnî bazı rivayetlerde aynı tenkit yaklaşımını her iki eserde de sürdürmekte, bazı rivayetlerde ise değerlendirme düzeyi, vurgusu ve sunuluş biçimi değişmektedir. Bu sebeple burada teklif edilen ayırım, iki eseri birbirinden kesin çizgilerle ayıran bir tasnif değil müellifin metne yönelik değerlendirme üslubunu tespit etmeye yarayan bir çerçevedir. Aşağıdaki mukayeseli tasnif, örneklem dâhilindeki rivayetler üzerinden bu ihtimallerin nasıl gerçekleştiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

2. *es-Sünen* ve *el-İlel* Ekseninde Dârekutnî'nin Hadis Metinleriyle İlgili Tespitlerinin Sınıflandırılması

Dârekutnî'nin hadis metinleriyle ilgili değerlendirmelerini anlamının en işlevsel yolu, aynı rivayetin *es-Sünen* ve *el-İlel*'de nasıl yer aldığına bakarak bu değerlendirmeleri karşılaştırmalı biçimde ele almak ve ortaya çıkan farkları kategorilere ayırmaktır. Zira müellif iki eserinde aynı rivayet malzemesini kullanmakla birlikte değerlendirmelerini her zaman aynı düzeyde ve aynı vurguyla sunmamaktadır. *el-İlel*'de isnad merkezli tenkitlerin daha belirgin biçimde öne çıktığı, *es-Sünen*'de ise fikhî bağlam içinde metin farklılıklarının daha görünür hâle geldiği görülmektedir. Bu nedenle aynı rivayet, iki eserde farklı düzeylerde ele alınabilmekte, kimi zaman yalnızca *es-Sünen*'de metne dair bir işaret (tembih) yer almakta, kimi zaman ise her iki eserde de açık bir tenkit bulunmaktadır. Aşağıda yapılan sınıflandırma, Dârekutnî'nin rivayet metinlerine dair değerlendirmelerini somut örnekler üzerinden takip edebilmeyi ve nihayetinde iki eserin amaç/yöntem farkını tayin edebilmeyi hedeflemektedir. Tenkit ve tembih tercihlerinin hangi ölçütlere dayandığı ise bir sonraki başlıkta ayrıca tartışılacaktır.

2.1. Aynı Rivayetin İki Eserde Farklı Düzlemde Değerlendirilmesi

Sınıflandırmanın ilk grubunu hem *el-İlel*'de hem *es-Sünen*'de yer alan fakat iki eserde farklı düzlemde işlenen rivayetler oluşturur. Bu gruptaki rivayetlerde Dârekutnî, *el-İlel*'de değerlendirmeyi geniş isnad malzemesinin mukayesesiyle sınırlandırmakta ve metne ilişkin herhangi bir hüküm bildirmemektedir. Buna karşılık aynı rivayetler *es-Sünen*'de, isnad bilgilerinin yanında metindeki lafız

¹⁵ Ebû'l-Hasen Alî b. Ömer b. Ahmed Dârekutnî, *el-İlelül-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*, thk. Mahfûzurrahman es-Selefi (Riyad: Dâru't-Taybe, 1985), 11/164; Ali b. Ömer Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, thk. Şuayb Arnavûd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2018), 4/188-89.

¹⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/243, *el-İlel*, 11/113, 12/42.

¹⁷ Dârekutnî, *es-Sünen*, 3/104.

¹⁸ Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inde kullandığı tahvillere dair bk. Karagözoğlu, *Zayıf Râviler*, 219.

¹⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 2/335-36.

farklılıklarının da görünür kılındığı bir biçimde sunulur. Ancak burada dikkat çekici olan, Dârekutnî'nin metindeki farklılıkları açık bir tenkide dönüştürmemesi, yalnızca işaret etmekle yetinmesidir. Dolayısıyla bu grup, Dârekutnî'nin aynı malzemeyi iki eserinde farklı biçimlerde kullandığını göstermesi bakımından önem taşır. Makalenin örnekleminde bu nitelikte altı rivayet bulunmaktadır.

Söz konusu grubun ilk örneği, suyun iki kulleteyn miktarına ulaştığında pislik taşımayacağına dair rivayettir. Dârekutnî'nin *el-İlel*'deki açıklamaları, Abdullah b. Abdullah b. Ömer (ö. 105/723-24) ve Ubeydullah b. Abdullah b. Ömer'in (ö. 105/723-24) babaları İbn Ömer'den (ö. 73/693) nakilleri etrafında şekillenir. Müellif, hadisi "Velîd b. Kesîr → Abdullah b. Abdullah b. Ömer ve/ya Ubeydullah b. Abdullah b. Ömer" isnadıyla nakleden Ebû Üsâme (ö. 210/ 825-26) ve Muhammed b. İshak (ö. 156/ 772-73) tarihleri, ayrıca Ubeydullah b. Ömer'den rivayet eden Âsım b. Münzir (ö. ?) tariki olmak üzere üç ana hat üzerinden ele alır. Bu değerlendirmelerin tamamı; isnadın mürsel veya muttasıl oluşu, râvi isimlerindeki hatalar ve tarihlerin güvenilirliği gibi sened merkezli hususlara yöneliktir.²⁰

Rivayetin *es-Sünen*'deki ele alınışında ise hem isnad hem metne ilişkin değerlendirmeler bulunmaktadır. Dârekutnî, "Hammâd b. Seleme → Âsım b. Münzir → Ubeydullah" zincirine ait altı farklı metni ardışık olarak naklederek bazı lafız farklılığını görünür kılar. Bu farklılıklar bazı rivayetlerde "iki kulle", diğerlerinde ise "iki ya da üç kulle"nin yer almasıdır. Dârekutnî mezkûr farklılıklara "ولم يقولوا أو ثلاثا" diyerek işaret eder.²¹ Böylece metindeki farklılık, değerlendirme konusu yapılmaksızın okurun dikkatine sunulmuş olur. Bu kayıt, "veya üç" lafzını zayıflatan örtük bir tercih içermekle birlikte müellif burada sahih lafzı açıkça tayin eden müstakil bir tashih veya tenkit hükmü kurmaz. Bu sebeple değerlendirme, açık bir tenkitten ziyade tembih düzeyinde kalmaktadır.

İkinci örnek; Hz. Peygamber'in, Hz. Meymûne'nin (r.anhâ) (ö. 51/671) guslünden arta kalan suyla abdest aldığına dair rivayettir. *el-İlel*'de Dârekutnî'nin açıklamaları Simâk b. Harb (ö. 123/740-41) tariki etrafında yoğunlaşır. Simâk'tan nakleden Şerîk b. Abdullah (ö. 177/794) tarihlerinde rivayet "İkrime → İbn Abbâs → Meymûne" şeklinde nakledilirken bazı râviler bu isnadı "İbn Abbâs veya Nebî'nin hanımlarından biri" şeklinde tereddütle aktarmıştır. Sevrî (ö. 161/778) rivayetlerinde ise İkrime (ö. 105/723) yerine Saîd b. Cübeyr'in (ö. 95/714-15) yer alması tenkit edilirken Şu'be (ö. 160/776-77) tariki açısından irsâl-itissâl tartışması öne çıkar. Görüldüğü üzere bu değerlendirmelerin tamamı isnad merkezlidir.²²

es-Sünen'de ise benzer isnad açıklamalarına ek olarak metindeki lafız farklılığına dikkat çekilir. Şerîk'ten nakledilen rivayetlerde Hz. Peygamber'in "Meymûne'nin guslünden arta kalan suyla" (بفضل غسلها) abdest aldığı belirtilirken Ramadî'nin (ö. ?) rivayetinde "cünüplük abdestinden kalan suyla" (من فضل وضوئها) abdest aldığı ifade edilir.²³ Dârekutnî bu iki lafız arasındaki farkı kaydetmekle yetinir ve metnin sahih şekline dair açık bir tercih ortaya koymaz. Bu sebeple söz konusu kayıt, burada tenkitten ziyade tembih düzeyinde değerlendirilmiştir. Lafız farkının anlam ve fikhî sonuç bakımından taşıdığı ağırlık ise aşağıda ayrıca tartışılacaktır.

"Büsr b. Saîd → Osman" isnadıyla nakledilen ve abdestte uzuvların üç kere yıkanmasına dair hadis²⁴ ile "Ebû Hüreyre → Hz. Âişe" isnadıyla nakledilen teheccüd duası²⁵ da bu gruba dâhil olan diğer örneklerdir. Bu hadislerde Dârekutnî, *el-İlel*'de yalnızca isnad farklılıklarına yer vermiş, râvilerin hataları, semâ ihtimali veya itissâl-irsâl meseleleri üzerinde durmuştur. Buna karşılık *es-Sünen*'de aynı rivayetler hem isnad açıklamalarıyla hem de metindeki lafız farklılıklarına işaret eden kısa tembihlerle birlikte zikredilmiştir.

Benzer bir durum "Muhammed b. Sîrîn → Ebû Hüreyre" isnadıyla nakledilen kedinin artığından dolayı kabın bir veya iki kez yıkanmasına dair rivayette de geçerlidir.²⁶ Bu hadiste Dârekutnî, *el-İlel*'de isnad tenkitleriyle yetinirken *es-Sünen*'de rivayetleri ardışık biçimde sıralayarak metindeki lafız farklarının fark edilmesini sağlayan bir tertip benimser. Bu tercih, müellifin lafız farklılığını doğrudan ifade etmek yerine metin düzeni aracılığıyla tembihte bulunmayı seçmesi şeklinde okunabilir.

2.2. Aynı Rivayetin İki Eserde Aynı Düzlem ve Düzeyde Değerlendirilmesi

İkinci grupta yer alan rivayetler, bir önceki sınıflandırmada olduğu gibi hem *el-İlel*'de hem de *es-Sünen*'de bulunmaktadır. Ancak bu grupta asıl dikkat çeken husus, Dârekutnî'nin söz konusu rivayetleri her iki eserde de benzer biçimde değerlendirmesidir. Bu rivayetlerde müellif, isnad açıklamalarının yanı

²⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, 12/434-36.

²¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/22.

²² Dârekutnî, *el-İlel*, 15/260.

²³ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/80.

²⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, 3/17; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/147.

²⁵ Dârekutnî, *el-İlel*, 14/82; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/260.

²⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, 8/117; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/111.

sıra metindeki lafız farklılıkları hakkında açık tenkitlerde bulunur. Mezkûr tenkitler hem *el-İlel*'de hem de *es-Sünen*'de benzer şekilde yer alır. Dolayısıyla bu grup, Dârekutnî'nin bazı durumlarda telif türü farkına rağmen aynı tenkit çizgisini koruduğunu göstermesi bakımından önem taşır. Makalenin örnekleminde bu nitelikte beş rivayet bulunmaktadır.

Söz konusu grubun ilk örneği; Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) nakledilen ve köpeğin bir kabı yalaması durumunda kabın yedi kez yıkanmasını konu alan hadistir. Rivayet, isnad yönüyle merfû-mevkuf ihtilâfî ve bazı râvilerin rivayeti ziyade lafız ile nakletmeleri sebebiyle tartışmalıdır. Dârekutnî, hem *el-İlel*'de hem de *es-Sünen*'de bu isnad farklılıklarını ele aldıktan sonra metindeki ziyadeye odaklanır. Abdülvehhâb b. Dahhâk'ın (ö. 245/859-60) "İsmâil b. Ayyâş → Hişâm b. Urve → Ebu'z-Zinâd → A'rec → Ebû Hüreyre" isnadıyla aktardığı: "Kabı üç, beş veya yedi kez yıkayın." şeklindeki lafzın güvenilir râviler tarafından desteklenmediğini, diğer rivayet yollarında yalnızca "yedi kez" ifadesinin bulunduğunu belirtir. Böylece metindeki ziyadenin isnad verileriyle birlikte hatalı olduğu sonucuna ulaşır. Bu değerlendirme tarzı *el-İlel* ve *es-Sünen*'de de aynı içerik ve açıklıkla yer alır.²⁷

İkinci örnek; "Şakîk b. Seleme → Hz. Osman" isnadıyla nakledilen abdest tarifine ilişkindir. Bu rivayette Dârekutnî'nin değerlendirmesi her iki eserde de doğrudan metne yöneliktir. Abdullah b. Nümeyr'in (ö. 199/814-15) "İsraîl → Âmir b. Şakîk" isnadıyla aktardığı metinde Hz. Osman'ın (ö. 35/656) yüzünü üç kez yıkadıktan sonra mazmaza ve istinşak yaptığı ifade edilir. Dârekutnî bu tertibin doğru olmadığını zira İsraîl b. Yûnûs'tan (ö. 160/776-77) rivayet eden Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14) ve diğer güvenilir râvilerin mazmaza ve istinşak yüzü yıkamadan önce naklettiklerini ve sahih lafzın bu olduğunu belirtir.²⁸ Bu tenkit *el-İlel*'de doğrudan müellifin değerlendirmesi olarak yer alırken *es-Sünen*'de Musa b. İsmâil'e (ö. 223/837-38) atfedilen bir tenkit şeklinde sunulmakla birlikte içerik ve hüküm bakımından aynıdır.

Üçüncü örnek; "Abdülhayr → Ali (r.a.)" isnadıyla nakledilen abdestin tarifine dair hadistir. Dârekutnî, *el-İlel*'de rivayeti Hz. Ali'nin (ö. 40/661) mesh hadisi bağlamında geniş isnad tahlilleriyle ele alır. Bunun yanında hem *el-İlel*'de hem de *es-Sünen*'de metne yönelik açık bir tenkitte bulunur. Müellif, Ebû Hanîfe'nin, hadisi Hâlid b. Alkame'den (ö. 121/738-39) "başını üç kez meshetti" lafzıyla rivayet ettiğini, buna karşılık Hâlid'den nakilde bulunan hıfzıyla meşhur Zâide b. Kudâme (ö. 161/777), Süfyân es-Sevrî, Şu'be, Ebû Avâne (ö. 176/792-93), Şerîk b. Abdullah, Ca'fer b. Hâris (ö. ?) ve adını saydığı birçok güvenilir râvinin "başını bir kez meshetti" şeklindeki lafzı rivayet ettiğini belirtir. Böylece Ebû Hanîfe'nin bu noktada güvenilir çok sayıda râviye muhalefet ettiğini ve üç mesh lafzını ondan başka rivayet eden kimse olmadığını ifade eder. Dârekutnî ayrıca, Ebû Hanîfe'nin rivayetteki muhalefetine rağmen kendi fikhî görüşünün bir kez mesh etmek olduğunu da kaydeder.²⁹ Bu değerlendirme, her iki eserde de aynı mahiyette ve açık bir tenkit düzeyinde yer almaktadır.

Dördüncü örnek; "Urve → Hz. Âişe" isnadıyla nakledilen, Hz. Peygamber'in bazı eşlerini öptükten sonra abdest almaksızın namaza çıktığını bildiren rivayettir. Bu hadis *el-İlel*'de farklı sorular altında çok sayıda isnad hattı üzerinden ele alınır. İlk olarak Habîb b. Ebî Sâbit (ö. 119/737) ve Hişâm (ö. 146/763) tarihlerinde isnad ve metin farklılıkları incelenir. Burada metne yönelik tenkit, "bazı eşlerini öptü ve abdest almadan namaza çıktı" lafzının hatalı olduğu yönündedir. Dârekutnî özellikle bu lafzı Vekî'den (ö. 197/812) nakleden Hâcib b. Süleyman'ın (ö. 265/878-79) kitabı bulunmadığı için hafızasından aktardığını belirterek yanılının kaynağına işaret eder.³⁰ Aynı tenkit, benzer ifadelerle *es-Sünen*'de de yer alır.³¹ Yine *el-İlel*'de Nûh b. Ebî Zekvân'ın (ö. 131/748-49) rivayete birçok ziyâde eklediği, bunların vehim olduğu ve bu ziyâdelerde teferrüd ettiğini belirtilir. Dârekutnî'ye göre bu isnadla sahih olan metin "Hz. Peygamber'in oruçlu iken bazı eşlerini öptüğü" şeklindedir. Nitekim Zührî (ö. 124/742), İbn Ebî Zi'b (ö. 159/776), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) ve Ma'mer (ö. 153/770) de aynı lafızla rivayet etmişlerdir.³² İkinci odak, Ebû Seleme'nin (ö. 94/712-13), Hz. Âişe'den naklettiği rivayettir. Bu rivayetin Zührî, Yahyâ b. Ebî Kesîr (ö. 129/747) ve Ebû Bekir b. el-Münkedir (ö. 111/729-30) rivayetleri ayrıntılı biçimde incelenir ve öğrencilerinin nakillerinde görülen illetler açıklanır. Metne ilişkin tenkit, Zührî talebeleri arasındaki ihtilâf bağlamında ortaya çıkar. Dârekutnî, Saîd b. Bişr (ö. ?) ve İsmâil b. Abdurrahman es-Süddî'nin (ö. 127/744-45) abdestle ilgili bir lafız nakletmelerini vehim olarak değerlendirir, Hz. Peygamber'in "oruçlu" olduğunu bildiren metnin sahihliğini ifade eder.³³ Aynı lafız farklılığı "İbrâhim et-Teymî → Hz. Âişe" rivayetinde de bulunur. Dârekutnî, bu hattı Süfyân es-Sevrî ve Ebû Hanîfe'nin rivayetleri üzerinden değerlendirir ve hem isnad hem metne ilişkin tenkitlerde bulunarak sahih lafzın yine "oruçlu" ibaresi olduğunu belirtir. Benzer

²⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, 8/99; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/108.

²⁸ Dârekutnî, *el-İlel*, 2/32; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/148.

²⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, 4/47-52; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/154.

³⁰ Dârekutnî, *el-İlel*, 15/64.

³¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/245.

³² Dârekutnî, *el-İlel*, 15/63-64.

³³ Dârekutnî, *el-İlel*, 15/142.

şekilde “Zeyneb es-Sehmiyye → Hz. Âişe” rivayetinde de isnad ve râviler tahlil edildikten sonra doğru metnin “oruçla ilgili” olan olduğu vurgulanır.³⁴ Bu iki tarike dair yapılan değerlendirmeler *es-Sünen*'de de yer almakta olup her iki eserde de aynı mahiyette ve aynı güçte bir tenkit düzeyi sergilenmektedir.³⁵

Beşinci ve son örnek; cinsel organa dokunmakla abdestin bozulmasına dair “Urve → Büsre bt. Safvân → Hz. Peygamber” isnadıyla nakledilen hadistir. Dârekutnî bu rivayeti *el-İlel*'de oldukça geniş bir isnad tartışması içinde ele alır.³⁶ Tartışmanın temel eksenini, rivayetin “Urve → Büsre” senediyle mi yoksa “Urve → Mervân → Büsre” senediyle mi nakledildiği üzerinedir. Müellif, nihayetinde Urve'nin (ö. 94/713) hem Mervân b. Hakem'den (ö. 66/685-86) hem Büsre'den (ö. ?) rivayette bulunduğunu belirtir ve bunu destekleyen çok sayıda isnad zikreder.³⁷ Metinle ilgili tenkit ise özellikle Abdülhamîd b. Ca'fer (ö. 153/770), Muhammed b. Dînâr (ö. 171-180/787-796) ve Ebû Hamîd el-Missîsî'nin (ö. 261/874) İbn Cüreyc (ö. 150/767) kanalıyla “Hişâm → Urve → Mervân → Büsre” senedi üzerinden naklettikleri « من مس أو رفغہ فليتوضأ » lafzı etrafında yoğunlaşır. Dârekutnî, bu lafzı Hişâm'dan “merfû” olarak nakleden her râvinin vehme düştüğünü, sahih olanın ise bu sözün Hz. Peygamber'e değil, Urve'ye ait bir ifade olduğunu vurgular.³⁸ Bu metin tenkidi, *es-Sünen*'de de aynı içerikle yer almakta olup Dârekutnî'nin iki eserinde de aynı güç ve açıklıkta tekrar ettiği tenkit örneklerinden biridir.

2.3. Sadece *es-Sünen*'de Yer Alan Değerlendirmeler

Sınıflandırmanın üçüncü grubunu, yalnızca *es-Sünen*'de metne yönelik değerlendirmesi bulunan rivayetler oluşturur. Mezûr rivayetler *el-İlel*'de yer almadığı için Dârekutnî'nin metinle ilgili tespitleri yalnızca *es-Sünen* bağlamında takip edilebilir. Bununla birlikte söz konusu rivayetler müellifin *es-Sünen*'de metin farklılıklarını nasıl görünür kıldığını anlamak açısından önemlidir. Dârekutnî, bu rivayetlerde isnada dair açıklamalara ek olarak lafız farklılıklarına da işaret eder. Dolayısıyla değerlendirmelerin çoğu metin düzeyinde tembih mahiyetinde olup hüküm bildirmez.

Üçüncü gruba dâhil edilen ilk örnek; “Süleyman b. Sinân → Abdurrahman b. Ebî Hüreyre → Ebû Hüreyre” isnadıyla nakledilen ve suyun belirli bir miktara ulaşması hâlinde necis olmayacağını bildiren rivayettir. Dârekutnî, Süleyman b. Sinân'ın (ö. 91/709-10) “kırk kulle” (أربعين قلة) lafzıyla rivayet ettiğini, buna karşılık bazı râvilerin aynı hadisi “kırk kırba” (أربعين غربا) yahut “kırk kova” (أربعين دلو) şeklinde naklettiğini belirtir. Ancak lafızların sıhhati veya tercihi hakkında bir hüküm beyan etmez. Bu sebeple tespiti metin düzeyinde tembih niteliğindedir.³⁹

İkinci rivayet müellifin; “Veki' → Mis'ar → Âsım b. Ebî'n- Nücûd → Zir b. Hubeş → Saffân b. Assâl” isnadıyla naklettiği: “Hz. Peygamber yolcu için meshlerin üzerine mesh etmeye büyük abdest, küçük abdest veya yel çıkarmak sebebiyle üç gün boyunca ruhsat verdi. Ancak cünüplük hariç.” rivayetidir. Dârekutnî, rivayeti naklettikten sonra Vekî dışında hiçbir râvinin “yel çıkarma” (الريح) ziyâdesini Mis'ar'dan (ö. 155/771-72) nakletmediğini belirtir. Ancak bu ziyâdenin sahih olup olmadığına dair herhangi bir değerlendirme yapmaz. Dolayısıyla burada da metinle ilgili kayıt tembih düzeyinde kalmaktadır.⁴⁰

Üçüncü örnek; “Amr el-Kuraşî → Ebû Hâşim er-Rummânî → Zâzân → Selmân → Hz. Peygamber” isnadıyla nakledilen ve burnu kanayan bir kimseye abdest almasının emredildiğini bildiren rivayettir. Dârekutnî'nin metne yönelik tespiti, Amr el-Kuraşî'den (ö. 120'den sonra/737-38) nakledilen: “أحدث له وضوءاً” ve “أحدث لما حدث وضوءاً” lafızlarının farklılığına işaret etmekle sınırlıdır. Bu yönüyle metne dair değerlendirme tembih düzeyindedir. Ancak Dârekutnî, bu rivayet bağlamında isnada da olumsuz bir kayıt düşmekte ve Amr el-Kuraşî'nin metrûk'l-hadîs olduğunu belirterek Ahmed b. Hanbel ile Yahyâ b. Maîn'in kezzâb saydığını nakletmektedir. Böylece isnad bakımından açık bir tenkit de ortaya koymaktadır.⁴¹

Dördüncü örnek; “Sevvâr b. Mus'ab → Mutarrif b. Tarîf → Ebû'l-Cehm → Berâ b. Âzib” isnadıyla Hz. Peygamber'e nispet edilen “eti yenen hayvanın bevinde beis yoktur” rivayetidir. Dârekutnî, Sevvâr'dan (ö. 170/786-87) nakleden bazı râvilerin metni “بوله” lafzıyla, bazılarının ise “سوره” şeklinde aktardığını belirterek lafız farklılığına dikkat çeker. Metin düzeyinde bu farklılık hakkında açık bir tercih veya tashih belirtmemesi, kaydın bu aşamada tembih niteliğinde olduğunu göstermektedir. Buna karşılık müellif, isnad tarafında Sevvâr b. Mus'ab'ın güvenilirliği üzerinde durarak onu “metrûk” saymakta ve böylece

³⁴ Dârekutnî, *el-İlel*, 15/162.

³⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/245-59.

³⁶ Dârekutnî, *el-İlel*, 15/313-57.

³⁷ Dârekutnî, *el-İlel*, 15/313-17.

³⁸ Dârekutnî, *el-İlel*, 15/314-15; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/268.

³⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/69.

⁴⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/241.

⁴¹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/285.

rivayete açık bir isnad tenkidi yöneltmektedir.⁴² Bu isnad tenkidinin metin değerlendirmesine nasıl yansdığı ise aşağıda ayrıca tartışılacaktır.

Aynı grupta yer alan rivayetler arasında, metne dair açık tenkit içeren bir örnek de bulunmaktadır. “Kitâbü't-Tahâre” bölümünde yer alan “Namazda kahkaha hadisleri ve illetleri” başlığı altındaki rivayetler, Dârekutnî'nin metne ilişkin değerlendirmelerinin aynı başlık altında farklı yoğunluklarda görülebildiğini göstermektedir. Çalışma konusuna dâhil olan kahkaha hadislerinin ilki; “Muhammed b. Yezîd → Yezîd b. Sinân → el-A'meş → Ebû Süfyân → Câbir” isnadıyla nakledilen: “Sizden biri namazda gülerse abdest alsın ve namazını iade etsin.” hadisidir. Dârekutnî önce Ebû Bekir en-Nîsâbûrî'nin (ö. 324/935-36): “Bu hadis münkerdir, sahih değildir. Sahih rivayet Câbir'den hilafı olarak nakledilendir.” sözünü naklederek açık bir tenkitte bulunur.⁴³ Ardından Yezîd b. Sinân (ö. 155/771) ve oğlunun zayıf olduğunu kaydederek Yezîd'in metne ilişkin iki noktada vehme düştüğünü belirtir. Birinci husus rivayeti merfû olarak aktarmasıdır. İkinci husus ise metinle ilişkili olup sahih rivayetlerde yer alan lafzın “sizden biri namazda gülerse namazı yeniden kılsın, abdestini yenilemesin” şeklinde olmasıdır. Son olarak müellif sahih metnin Süfyân es-Sevrî, Vekî', Ebû Muâviye ed-Darîr (ö. 194/809-10) ve başka sika râviler tarafından aynı şekilde aktarıldığını vurgulayarak rivayetin doğru lafzını belirler. Böylece değerlendirme, metindeki hatayı doğrudan tashih eden açık bir tenkit niteliği kazanır.⁴⁴

Aynı başlık altında bulunan “Ebû Şeybe → Yezîd Ebû Hâlid → Ebû Süfyân → Câbir” isnadıyla nakledilen: “Gülmek, namazı bozar, abdesti değil.” hadisinde ise Dârekutnî, İshâk b. Behlül'ün (ö. 252/866-867) metinde muhalefet ederek “konuşmak, namazı bozar, abdesti değil” lafzını naklettiğini belirtmekle yetinir.⁴⁵ Bu kayıt, sahih lafzı açıkça tayin eden bir tashih içermediğinden tenkitten ziyade tembih düzeyinde değerlendirilebilir.

Nihayetinde bu sınıflandırma, Dârekutnî'nin rivayet malzemesini iki telif türünde her zaman aynı düzeyde işlemediğini, bazı rivayetlerde farklı değerlendirme düzeylerine yönelirken bazılarında ise aynı tenkit yaklaşımını sürdürdüğünü göstermektedir. Bununla birlikte mevcut örneklem çerçevesinde *es-Sünen*'de metin farklılıklarını görünür kılan kayıtların *el-İlel*'e nispetle daha yoğun olduğu söylenebilir. Mezkûr durum, müellifin metne dair değerlendirmelerinde mutlak bir ayrılığa değil, farklı vurgu ve sunuş biçimlerine işaret etmektedir. Söz konusu farklılaşmanın arka planını araştırmak ise tenkit yöntemi ile telif türü arasındaki ilişkiyi tartışmak bakımından önem taşımaktadır.

3. Dârekutnî'nin Tenkit ve Tembih Tercihlerinin Metodolojik Ölçütleri

Dârekutnî'nin bazı rivayetlerde açık bir tashih ve hüküm içeren tenkide giderken bazı rivayetlerde farklılığı görünür kılan tembihle yetinmesinin arka planını tespit etmek, müellifin metin değerlendirme yöntemini doğru kavramak açısından önemlidir. Böyle bir inceleme özellikle *es-Sünen*'de metin farklılıklarına dair tembihlerin belirgin biçimde öne çıkması, buna karşılık *el-İlel*'de birçok rivayetin daha çok isnad yönüyle tartışılması ancak açık tenkit içeren rivayetlerin büyük ölçüde iki eserde ortak bir şekilde yer alması bakımından iki eser arasındaki yöntemsel ilişkinin daha isabetli biçimde anlaşılmasına katkı sağlar.

Söz konusu çerçevede Dârekutnî'nin metne yönelik değerlendirmeleri; lafız farklılığının anlam üzerindeki etkisi ve rivayetin dâhil olduğu fikhî tartışmalarla ilişkisi olmak üzere iki an ekseninde ele alınabilir. Birinci eksen, lafız farklılığının hadisin anlamında meydana getirdiği değişim esastır. Buna göre lafız farkı ya hadisin anlamını ve buradan çıkarılan hükmü etkileyen bir nitelik taşır ya da sadece üslup farkı yahut tamamlayıcı bilgi olarak kalır. İkinci eksen, rivayetin fikhî tartışmalardaki rolü belirleyici hâle gelir. Burada üç temel durum ortaya çıkar:

- Rivayet fikhî tartışmalarda delil olarak kullanılmakta ve farklılaşan lafız taraflardan birinin temel argümanını oluşturmaktadır.
- Rivayet tartışmalarda delil olmakla birlikte lafız farklılığı tartışmaya konu edilmemiş yahut isnad gibi gerekçelerle metin düzeyine inilmeden terk edilmiştir.
- Rivayette meydana gelen lafız farklılığı, tartışılan esas meseleyle doğrudan ilgili olmayıp ikincil bir detaya ilişkindir.

Bununla birlikte bazı rivayetlerde, isnaddaki cerhin belirginliği sebebiyle metne dair açık bir tashih veya tercih hükmü verilmemiş olabilir. Söz konusu durumlar aşağıdaki örneklerde değerlendirilecektir. İlk olarak Dârekutnî'nin tenkit düzeyinde ele aldığı bazı rivayetler incelenecektir. Dârekutnî'nin her iki eserinde de açık biçimde tenkit ettiği ilk rivayet Ebû Hüreyre'den, Abdülvehhâb b. Dâhhak (ö. 245/ 859-60) tarikiyle nakledilen köpeğin bir kabı yalaması hâlinde kabın “üç, beş yahut yedi” kez yıkanmasını konu

⁴² Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/232.

⁴³ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/318-319.

⁴⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/315.

⁴⁵ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/318.

alan hadistir. Müellif, bu seçenekli lafzın metruk bir râvi olan Abdülvehhâb'ın teferrüdü olduğunu ve mahfûz olmadığını belirtir. Sahih olanın yalnızca “yedi” yıkamayı içeren metin olduğunu ifade eder.⁴⁶ Bu tenkidin temelinde; lafız farklılığının hadisin anlamını doğrudan etkilemesi ve yıkama sayısı konusunda muhayyerlik doğurması yatmaktadır. Rivayetin fikhî bağlamına bakıldığında mesele daha da belirginleşir. Şâfiî mezhebi Ebû Hüreyre'den, el-A'rec (ö. 117/735) ve İbn Sîrîn (ö. 110/729) kanalıyla nakledilen “yedi kere yıkama ve yedincisinin toprakla olması” rivayetini esas alarak hükmü bu anlam üzerinden kurar.⁴⁷ Buna karşılık Hanefîler üç kere yıkamanın yeterli olduğunu savunur ve delillerinden biri de Dârekutnî'nin tenkit ettiği Abdülvehhâb rivayetidir. Hanefîler metindeki “üç, beş, yedi” ifadelerini esas alarak “eğer yedi farz olsaydı muhayyerlik söz konusu olmazdı” şeklinde bir yorum geliştirir.⁴⁸ Dolayısıyla bu örnekte Dârekutnî'nin tenkide yönelmesi hem lafzın anlamı ve hükmü doğrudan belirlemesi hem de fikhî ihtilâfta belirleyici bir delil olarak kullanılmasıyla açıklanabilir.

Dârekutnî tarafından tenkit edilen ve doğrudan delil değeri taşıyan ikinci hadis, Hz. Ali'den nakledilen abdest tarifine ilişkindir. Tenkit noktası, rivayeti Ebû Hanîfe'nin, Hâlid b Alkame'den (ö. 121/130/738-47) “başını üç kez meshetti” lafzıyla aktarmasıdır. Müellife göre Hâlid'den nakleden güvenilir râvilerin tamamı bir kez mesh edildiğini rivayet etmektedir ve üç mesh lafzı Ebû Hanîfe'nin teferrüdüdür. Bu sebeple Dârekutnî, Ebû Hanîfe'nin rivayetinin mahfuz olmadığını belirtir. Ayrıca Ebû Hanîfe'nin muhalefetine rağmen fikhî görüşünün de bir kez mesh etmek olduğunu kaydeder.⁴⁹ Hadisin fikhî bağlamına bakıldığında meshin bir kez yapılması hususunda cumhurun ittifak ettiği, üç kez mesh etmenin ise sünnet/müstehab oluşu hususunda görüş ayrılığı bulunduğu görülür. Hanefîler, organların üç kez yıkanmasını müstehap görmekle birlikte başın meshini istisna eder ve Hz. Ali'den nakledilen rivayeti delil olarak zikreder.⁵⁰ Üç mesh içeren lafzı ise “her bir meshte suyun yenilenmemesi” şeklinde yorumlarlar. Bununla birlikte üç mesh lafzının yer aldığı tarik, râvi muhalefeti sebebiyle sahih kabul edilmemiştir.⁵¹ Şâfiî mezhebinde ise üç kere mesh edilmesi müstehap olup bir lafzını cevaza hamlelerdir.⁵² Dolayısıyla bu örnekte Dârekutnî'nin açık tenkidi hem lafzın hadisin anlamını doğrudan etkilemesi hem de ihtilâfın merkezinde bulunan lafzın mezhepler tarafından delil olarak kullanılmasıyla ilişkilendirilebilir.

Dârekutnî'nin açık tenkide yöneldiği ve rivayetin doğrudan tartışmayı şekillendirdiği bir diğer örnek, Hz. Âişe'den nakledilen iki rivayettir. Bunlardan biri; Hz. Peygamber'in “bazı eşlerini öptüğü ve abdest almadan namaza çıktığı”, diğeri ise; “oruçlu iken eşini öptüğü” şeklindedir. Müellif, Urve (ö. 94/713) ve Ebû Seleme'nin (ö. 94/712-13) Hz. Âişe'den naklettiği doğru metnin “oruçlu olduğu” yönündeki metin olduğunu ifade eder.⁵³ Fikhî bağlam dikkate alındığında ihtilâfın temelini dokunmanın abdesti bozup bozmadığı meselesi olduğu görülür. Şâfiîler, karşı cinse dokunmanın mutlak olarak abdesti bozduğu kanaatindedir.⁵⁴ Mâlikîler, dokunmada şehvet bulunması şartını getirir.⁵⁵ Hanefîler ise şehvet olsun ya da olmasın dokunmanın abdesti bozmayacağını, öpmenin de bu hükmü dâhil olduğunu belirtir.⁵⁶ Kur'an'daki “أو لامستم النساء” âyetinin tevili bu görüş ayrılığının aslî zeminini oluşturmakla birlikte rivayet malzemesi de tartışmada tamamlayıcı rol oynar.⁵⁷ Nitekim Hanefî literatüründe isnadı zikredilmeksizin Hz. Âişe'den nakledilen “eşini öptü ve abdest almadan namaza çıktı” rivayeti görüşlerini desteklemek üzere delil olarak yer alır.⁵⁸ Bu sebeple söz konusu hadiste lafız farklılığı hükmün merkezine doğrudan etki eden, mezheplerin ihtilâfında delil olarak kullanılan bir mahiyet taşımaktadır.

Dârekutnî'nin tenkidinin yer aldığı bir diğer hadis Câbir b. Abdullah'tan (ö. 78/697) nakledilen: “Sizden biri namazda gülerse abdest alsın ve namazını iade etsin.” rivayetidir. Müellif, bu hadis hakkında hem isnada hem metne yönelik iki yanlışlık tespit eder. Öncelikle Yezîd b. Sinân ve oğlunun zayıf râviler olduğunu belirtir ve rivayeti merfû olarak nakletmelerini bir vehim olarak değerlendirir. Ardından metne dair yanlışlığı ortaya koyarak bu iki râvinin hem abdestin hem namazın iadesini gerektiren bir lafız

⁴⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/108; Dârekutnî, *el-İlel*, 8/99.

⁴⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dâru'l- Fikr, 1983), 1/19.

⁴⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 1/306; Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Muhammed b. Cafer el-Kudûrî, *et-Tecrid*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc (Kahire: Dârü's- Selâm, 2006), 1/269-73.

⁴⁹ Dârekutnî, *el-İlel*, 4/47-52; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/154.

⁵⁰ Ebû Bekir er-Râzî Cessâs, *Şerhu Muhtasari't-Tahâvi*, thk. Saîd Bektaş (Medine: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010), 1/313-17.

⁵¹ Kudûrî, *et-Tecrid*, 1/122.

⁵² Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 1/118.

⁵³ Dârekutnî, *el-İlel*, 15/64; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/246-56.

⁵⁴ Şâfiî, *el-Üm*, 1/29, 30; el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 1/183.

⁵⁵ Ali b. Ömer b. Ahmed İbnü'l-Kassâr, *Uyûnü'l-edille fi mesâ'il-i'l-hilâf beyne fukahâ'i'l-emsâr*, thk. Ahmed b. Abdüsselâm (Kuveyt: Dâru Esfâr, 2022), 2/378.

⁵⁶ Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Asl*, thk. Mehmet Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012), 1/37.

⁵⁷ Konu hakkında mezheplerin görüşleri ve delilleri için bk. Sahip Beroje, “Fıkıh Açısından Karşı Cinse Dokunmanın Abdeste Etkisi”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (Ekim 2017), 385-421.

⁵⁸ Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî, *el-Hüccce 'alâ ehli'l-Medîne*, thk. Ebû'l-Vefâ Afgânî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1403), 1/65; Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *el-Mesûd* (Mısır: Matbaatü's- Saâde, ts.), 1/68.

naklettiğini halbuki sika râvilerin yalnızca namazın iadesinin gerektiği abdestin ise bozulmadığını ifade eden lafızla rivayet ettiklerini kaydeder.⁵⁹ Fıkhî tartışmalar açısından bakıldığında gülmenin hükmü mezhepler arasında ihtilâf konusudur. Hanefî mezhebi, namaz sırasında yanındakinin işiteceği şekilde kahkaha ile gülmenin hem abdesti hem namazı bozacağı görüşündedir. Dârekutnî'nin tenkit ettiği merfû lafız, Hanefîlerin bu görüşü desteklemek için kullandıkları rivayetlerden biridir.⁶⁰ Buna karşılık müellif tarafından sahih görülen “gülmenin namazı bozduğu fakat abdesti bozmadığı” yönündeki lafız Şâfî (ö. 204/820) ve diğer mezhep kaynaklarında cumhurun görüşüne delil olarak yer almaktadır.⁶¹ Dolayısıyla Dârekutnî'nin tenkit ettiği lafız, hükmü doğrudan etkileyen bir anlam farkı taşımakta ve mezheplerin ihtilâf ettiği bir meselede taraflardan birinin başvurduğu deliller arasında yer almaktadır.

Dârekutnî'nin metne dair tenkitten bulunduğu bir diğer hadis; “Şakîk b. Seleme → Hz. Osman” isnadiyla nakledilen abdest tarifine ilişkindir. İbn Nümeyr'in “İsrâil → Âmir b. Şakîk” kanalıyla aktardığı rivayette Hz. Osman'ın yüzünü üç kez yıkadıktan sonra mazmaza ve istinşak yaptığı belirtilir. Dârekutnî bu tertibin doğru olmadığını çünkü İsrâil'den nakleden Abdurrahman b. Mehdî ve diğer güvenilir râvilerin mazmaza ve istinşak yüzü yıkamadan önce rivayet ettiklerini, sahih lafzın da bu olduğunu ifade eder.⁶² Dolayısıyla müellifin tenkidi, metindeki sıralama hatasına yöneliktir. Hadisin içinde yer aldığı fıkhî tartışma abdestte muvâlât ve tertibin hükmüne ilişkindir. Hanefî ve Mâlikîlere göre tertibe riayet sünnettir.⁶³ Şâfî ve Hanbelî mezheplerinde ise farzdır.⁶⁴ Mezheplerin bu konudaki ana delilleri âyetin yorumlanması ve Hz. Ömer'den (ö. 23/644) nakledilen rivayet olup, Hz. Osman tariki genel olarak tartışmanın merkez delilleri arasında yer almaz. Bununla birlikte Dârekutnî'nin metindeki tertip farkını tenkit etmesi, Şâfî gelenekte tertibin farz oluşu sebebiyle sıralama değişikliklerinin salt lafız farklılığı değil hükme tesir edebilecek nitelikte bir anlam kayması olarak görüldüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu yönüyle rivayet Dârekutnî'nin tenkit ettiği diğer örneklerden farklı bir kategoriye işaret eder. Çünkü burada farklılaşan lafız mezhepler arası ihtilâfın ana delilini oluşturmamakta ancak lafızdaki tertip farkı doğrudan ibadetin sıhhat şartlarıyla ilişkili olduğundan müellif bunu basit bir üslup ya da nakil çeşitliliği değil tashih gerektiren bir anlam hatası olarak görmektedir.

Dârekutnî'nin açık biçimde tenkit ettiği bir diğer rivayet, Berâ b. Âzîb'den (ö. 71/690 [?]) nakledilen “eti yenen hayvanın bevinde sakınca yoktur” hadisidir. Müellif, bu rivayetin medâr râvisi Sevvâr b. Mus'ab'ın (ö. 170/786-87) metruk bir râvi olduğunu belirterek metnin sahih olmadığını ifade eder.⁶⁵ Ayrıca Sevvâr'dan nakledilen rivayetlerde bazı râvilerin lafzı “بول” yerine “سور” şeklinde aktarmasına dikkat çeker.⁶⁶ Bu farklılık doğrudan hükmü etkileyen bir anlam kaymasıdır zira artık suyun temizliği konusunda fakihler arasında icmâ bulunurken hayvan idrarının temiz mi necis mi olduğu meselesi ciddi bir ihtilâf alanıdır.⁶⁷ Fıkhî literatüründe bu konuda dört görüş yer alır: Şâfîlere göre tüm hayvanların idrar ve dışkıları necistir. İbrahîm en-Nehâî (ö. 96/714) tüm hayvanların idrar ve dışkılarının tamamının temiz olduğunu savunur. Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732-33), Mâlik (ö. 179/795) ve Süfyân es-Sevrî eti yenen hayvanların idrar ve dışkısını temiz, eti yenmeyenlerinkini necis kabul eder. Ebû Hanîfe ise bütün hayvanların idrar ve dışkısını necis saymakla birlikte kaçınılması mümkün olmayan türlerde bir ruhsat tanır. Berâ ve Câbir'den (r.anhüm) nakledilen bu rivayet, mezhepler tarafından bu görüşlerin temellendirilmesinde delil olarak zikredilmiştir.⁶⁸ Bu sebeple Dârekutnî hem Sevvâr'ın zayıflığı hem de lafızların hükmü doğrudan değiştiren anlam kayması sebebiyle rivayeti tenkit etmiştir.

Dârekutnî'nin açık bir şekilde tenkitten bulunduğu bir diğer örnek; Büsre rivayeti olarak bilinen ve cinsel organa dokunulması sebebiyle abdestin bozulacağını içeren hadistir. Hatırlanacağı üzere müellifin rivayetin metniyle ilgili tenkidi isnadda yer alan Hişâm'ın «من مس ذكره، أو أنثيه، أو رفعه فليتوضأ» sözünü Hz. Peygamber'e atfederek merfû hale getirilmesiydi.⁶⁹ Hadisin dâhil olduğu fıkhî bağlama bakıldığında Büsre

⁵⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/315.

⁶⁰ Cessâs, *Muhtasarü't-Tahâvî*, 2/82; Kudûrî, *et-Tecrid*, 1/203-4. Hanefî mezhebinin diğer delilleri için bk. Hüseyin Kahraman, “Hadislerle Göre Namazda Kahkaha ile Gülmenin Abdeste Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 76-83.

⁶¹ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 1/203-4; İbnü'l-Kassâr, *Uyûnü'l-edille*, 2/444; Ebû Muhammed Harb b. İsmâil b. Halef Kirmânî, *Mesâ'ilü Harb b. İsmâ'il el-Kirmânî* (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2013), 458.

⁶² Dârekutnî, *el-İlel*, 2/32; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/148.

⁶³ Cessâs, *Muhtasarü't-Tahâvî*, 1/327-35; İbnü'l-Kassâr, *Uyûnü'l-edille*, 2/139.

⁶⁴ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 1/138.

⁶⁵ Zayıf hadislerin kendi içinde derecelendirilmesi ve metrûk râvilerin rivayetlerinin şiddetli zayıf rivayetler kapsamında değerlendirilmesi hakkında bk. Kadir Zeki - Halil İbrahim Turhan, “Çok Zayıf Hadis: Bir Mefhumun Geçmişten Günümüze Gelişim Seyri”, *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 190-212.

⁶⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/232.

⁶⁷ Muhammed b. İbrâhîm b. el-Münzîr en-Nisâbü'rî, *el-İcma'* (Riyad: Dâru't-Taybe, 1981), 35.

⁶⁸ Mâverdî, *el-Hâvî'l-kebir*, 2/249-50; Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' Şerhu'l- Mühezzeb* (Kahire: İdâretü't-Tibâatü'l-Müneyriyye, 1347), 2/549.

⁶⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/268; Dârekutnî, *el-İlel*, 15/314-15.

hadisinin Hanefiler dışındaki diğer mezhepler tarafından en öncelikli kullanılan delillerden biri olduğu görülebilir.⁷⁰ Ancak Dârekutnî'nin tenkit ettiği kısım aslında karşı tarafın görüşü yani rivayetin tartışmadaki delillendirme kısmına dâhil değildir. Zira ziyâdenin bulunduğu yahut bulunmadığı durumda da hadis aynı anlama delalet eder ve tartışmada aynı tarafın delili olarak kalır. Dolayısıyla Dârekutnî'nin buradaki tenkidi daha çok bir hadisçi refleksiyle hadisin kaynağını tespit etme ve merfû ile mevkufu ayırmaya yöneliktir. Nitekim muhaddislerin bu konudaki dikkatini gösteren pek çok örnek bulunur.⁷¹

İncelenen örnekler birlikte değerlendirildiğinde, Dârekutnî'nin açık tenkide yöneldiği rivayetlerin ortak özellikleri belirginleşmektedir. Müellif, her şeyden önce lafız farklılığının hadisin anlamını veya hükmünü doğrudan etkilediği durumlarda müdahaleyi gerekli görür. Zira bu tür bir değişiklik rivayetin yönünü, kapsamını veya fikhî değerini belirgin biçimde dönüştürebilir. Ayrıca incelenen örnekler çerçevesinde farklılaşan lafzın mezhepler arası ihtilâfta taraflardan birinin dayandığı başlıca deliller arasında yer aldığı durumlarda, metnin sıhhatine ilişkin tartışmanın daha belirgin hâle geldiği ve Dârekutnî'nin bu tür rivayetlerde tembihten ziyade açık tenkide yönelme eğilimi gösterdiği söylenebilir. Buna ek olarak merfû–mekuf ayrımı, tertibin doğruluğu veya ziyâdenin kaynağı gibi rivayetin kaynağını ve mahiyetini belirleyen ölçütlere ilişkin farklar söz konusu olduğunda, farklılık fikhî sonuca etki etmese bile müellif bunu tashih gerektiren bir metin problemi olarak değerlendirir. Böylece Dârekutnî'nin tenkit tercihleri, rivayetin anlamı, fikhî bağlamdaki rolü ve hadis ilminin ilkeleriyle doğrudan irtibatlı bir metodolojik zemine dayanmaktadır.

Dârekutnî'nin tembih düzeyinde değerlendirdiği rivayetlere geçildiğinde bu gruptaki lafız farklılıklarının ya hadisin anlamında kayda değer bir değişiklik oluşturmadığı ya da fikhî tartışmalarda belirleyici bir delil niteliği taşımadığından hükmün seyrine etkide bulunmadığı görülür. Bazı örneklerde ise mesele, tartışmanın asıl eksenine ilişkin olmayıp ikincil bir ayrıntıya temas eder. Bu sebeple Dârekutnî, metin farklılığını kaydetmekle birlikte tashih gerektiren bir problem olarak görmez. Dolayısıyla tembih düzeyinde kalan bu rivayetler, müellifin metin çeşitliliğini görünür kılma amacını öne çıkardığı anlam, hüküm ve delil değeri bakımından ise daha ileri bir değerlendirmeyi gerekli görmediği örnekler olarak anlaşılabilir. Aşağıda bu rivayetler, söz konusu çerçeveye göre tek tek ele alınacaktır.

Hz. Meymûne'nin guslünden arta kalan suyla Hz. Peygamber'in abdest aldığına dair rivayet, Dârekutnî'nin metin farklılıklarını tembih düzeyinde kaydettiği örneklerden biridir. *es-Sünen*'de Şerîk'ten nakledilen rivayetlerde “Meymûne'nin guslünden arta kalan suyla” (بفضل غسلها) ifadesi yer alırken Ramadî'nin naklinde “cünüplükten dolayı aldığı guslün artan suyundan” (من فضل وضوئها من الجنابة) lafzı kullanılır. Dârekutnî bu iki ifadeyi yalnızca göstermiş, metnin sıhhatine dair bir tercih beyan etmemiştir.⁷² Bu tutum, öncelikle lafızlar arasındaki farkın hadisin anlamını değiştirmemesiyle ilişkilidir. Her iki ifade aynı olayı farklı tasvir biçimleriyle anlatmakta ve suyun bir kimsenin guslünden artmış olması bakımından aynı anlamı korumaktadır. Ayrıca söz konusu farklılık, ilgili fikhî meselede görüş ayrılığı doğuran bir unsur da değildir.⁷³

Benzer bir yaklaşım “Amr el-Kuraşî → Zâzân → Selmân” isnadıyla nakledilen ve burnu kanayan kimseye yeniden abdest almasının emredildiğini bildiren rivayette de görülür. Müellif, rivayetin Amr b. Hâlid el-Kuraşî'den “أحدث لما حدث وضوءاً”, “أحدث وضوءاً” ve “أحدث له وضوءاً” şeklinde üç farklı lafızla nakledildiğini aktarır. Ancak bunlar arasında bir tercih veya tashih yapmaz.⁷⁴ Bunun nedeni, üç lafzın da aynı hükmü ifade etmesi ve rivayet anlamında kayda değer bir değişiklik oluşturmaması olarak düşünülebilir. Dolayısıyla farklılık, hükmü dönüştüren bir anlam kaymasına değil ifade biçimindeki çeşitliliğe işaret eder. Fikhî tartışma zemini de bu sonucu güçlendirir. Nitekim Şâfîiler, burun kanamasını abdesti bozmayan hâdis olarak görürken⁷⁵ Hanefiler “bedenden çıkan her necaset abdesti bozar” ilkesine dayanarak rivayeti destekleyici bir unsur olarak zikrederler.⁷⁶ Ne var ki mezhepler arasındaki ihtilâf, rivayetin üç farklı lafzına bağlı olarak değil farklı delillere dayanarak şekillenmiştir.

Müellifin, “Vekî' → Mis'ar → Âsım b. Ebî'n-Nücûd → Zir b. Hubeyş → Safvân b. Assâl” isnadıyla naklettiği rivayette ise: “Büyük abdest, küçük abdest veya yel çıkarma sebebiyle üç gün boyunca mesh ruhsatı verildi ancak cünüplük hariç.” anlamı yer alır. Dârekutnî, metni aktardıktan sonra “yel çıkarma”

⁷⁰ Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ Müzenî, *el-Muhtasar min İlmi'-Şâfîi*, thk. Abdullah Şerefüddîn Dağüstânî (Riyad: Dâru'l-Meâric, 2019), 1/31; Kudûrî, *et-Tecrid*, 1/148; İbnü'l-Kassâr, *Uyûnu'l-edille*, 1/313-62; Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed İbn Kudâme, *el-Muğni*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru'l-Kütüb, 1997), 1/240-47.

⁷¹ Mana ile rivayet bağlamında muhaddislerin rivayetin kaynağına dair tenkitleri için bkz. Büşra Çetin, *Hadis Tenkidi Açısından Mana ile Rivayet Olgusu* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 227-242.

⁷² Dârekutnî, *el-İlel*, 15/260; Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/80.

⁷³ Şeybânî, *el-Asl*, 1/21.

⁷⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/285.

⁷⁵ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebir*, 1/201.

⁷⁶ Cessâs, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 1/363; Serahsî, *el-Mebsût*, 1/76.

(الريح) ziyadesinin Mis'ar'dan yalnızca Vekî' tarafından nakledildiğini belirtir. Fakat bu lafzın sıhhatine dair herhangi bir hüküm vermez.⁷⁷ Rivayetin bazı tarihlerinde hadesin bizzat kendisi “yel çıkarma” lafzıyla, bazılarında ise hadesin fark edilmeden meydana gelmesine sebep olan “uyku” lafzıyla ifade edilmiştir. Mahiyet itibarıyla farklı olan bu iki unsur, abdesti bozma sonucuna bağlanmaları bakımından fukaha nezdinde benzer hüküm dairesinde değerlendirildiğinden lafızdaki bu değişiklik rivayetin anlamını ve fikhî sonucunu değiştirmemektedir. Ayrıca rivayet, mezhepler arasında abdesti bozan nedenlerin sebepleri bağlamında değil mest üzerine mesh ruhsatının süresi ve kapsamı tartışmalarında delil olarak yer alır.⁷⁸ Bu tartışmalarda “yel” veya “uyku” şeklindeki lafız farklılığına dayalı bir görüş ayrılığı oluşmamış mesele rivayetin genel yapısı üzerinden değerlendirilmiştir.

Buraya kadar zikredilen örneklerde lafız farklılığının hadisin anlamında bir değişiklik meydana getirmedeği ve dolayısıyla yeni bir hüküm ortaya çıkarmadığı görülmektedir. Buna karşılık şimdi zikredilecek olan “Muhammed b. Sîrîn → Ebû Hüreyre” isnadıyla nakledilen kedinin artığına dair mevkufla rivayet ise sınırlı da olsa lafız farkının anlam alanına temas ettiği bir örnek sunar. Dârekutnî, bazı tarihlerde geçen “kedinin artığı olan suyu dökün ve kabı bir ya da iki kere yıkayın” lafzına karşılık bazı metinlerde râvinin şekki olmaksızın “kedi bir kabı yaladığı zaman bir kere yıkayın” şeklindeki ifadelerin yer aldığını kaydeder ancak bu farklılıklar arasında bir tercih yahut tashihte bulunmaz.⁷⁹ Bu iki lafız arasında yıkama sayısı bakımından anlamda bir farklılık ortaya çıksa da bu farklılık hadisten çıkarılan aslî hükmü dönüştüren bir sonuç doğurmamaktadır. Zira rivayetin dâhil olduğu temel fikhî tartışma kabın kaç kere yıkanacağı değil kedinin artığının tâhir mi necis mi olduğu ve bu su ile abdest alınıp alınmayacağı meselesidir. Hanefiler, hadisteki yıkama emrini de dikkate alarak kedinin artığını mekruh görürken⁸⁰ Şâfiîler ve çoğunluk kedinin artığını tâhir kabul eder ve bu suyla abdest alınabileceğini savunur.⁸¹ Ancak mezhepler arasındaki bu ihtilâf, “bir ya da iki kere yıkama” lafız farkına değil suyun hükmüne ilişkin genel ilkeler ve başka delillere dayanmaktadır. Bu sebeple Dârekutnî'nin, hükmün merkezini belirlemeyen bu lafız farkını tenkit konusu yapmadığı ve tembih düzeyinde kaydettiği söylenebilir.

Tembih düzeyinde kalan lafız farklılıklarına örnek olarak “Ebû Şeybe → Yezîd b. Hâlid → Ebû Süfyân → Câbir” isnadıyla mevkufla nakledilen: “Gülmek namazı bozar, abdesti bozamaz.” Hadisi zikredilebilir. Dârekutnî, bu rivayetin metninde İshâk b. Behlûl'ün (ö. 252/ 866-67) babasından naklederken: “Konuşmak namazı bozar abdesti bozamaz.” lafzını kullandığını kaydeder ancak bu farklılık hakkında herhangi bir tercih veya tashihte bulunmaz.⁸² Rivayetin yer aldığı fikhî bağlamda dört mezhebin de konuşmanın namazı bozduğu fakat abdesti bozmadığı konusunda ittifak olduğu görülür.⁸³ Dolayısıyla “gülmek”ten “konuşmak”a yönelen bu lafız değişikliği anlamı değiştirirse de mezhepler arasındaki ihtilâfi etkilememiştir. Nitekim tartışmanın asıl odağı daha önce değinildiği üzere namaz esnasında sesli gülmenin abdesti bozup bozmadığı meselesidir. Bununla birlikte Dârekutnî'nin İshâk b. Behlûl'ün lafızda muhalefet ettiğini belirtmesi, bu kaydın sadece bir lafız farkına işaret etmekle kalmadığını göstermektedir. Zira hadisin tüm tarihleri göz önünde bulundurulduğunda İshâk b. Behlûl lafızda teferrüd ettiği anlaşılmaktadır.

Bahsi geçen rivayetlerde lafız farklılığı anlam düzeyinde bir değişime yol açmakla birlikte bu değişim, fikhî düzlemde müstakil bir hüküm doğurmamış ve ihtilâfın ana eksenini teşkil eden deliller arasına giren bir sonuç üretmemiştir. Ancak tembih bağlamında ele alınabilecek aynı konuya dair şu iki örnekte, lafızlarda meydana gelen farklılıklar doğrudan fikhî ihtilâfların ve tarafların delillendirme-tenkit süreçlerine dâhil olmuştur. Buna rağmen Dârekutnî'nin bu rivayetlerde açık bir tenkit yerine yalnızca tembihle yetinmesi, müellifin metin değerlendirmesine yüklediği metodolojik anlamı daha belirgin biçimde ortaya koymaktadır.

Fikhî ihtilâfla doğrudan irtibatlı tembih örneklerinden ilki, suyun iki ya da üç kulle miktarına ulaştığında necis olmayacağını bildiren hadistir. Dârekutnî, “Hammâd b. Seleme → Âsım b. Münzir → Ubeydullah” zinciri üzerinden gelen altı farklı isnadı ardışık biçimde aktararak metindeki iki temel lafız farklılığını görünür kılar. Bazı rivayetlerde “iki kulle”, bazılarında ise “iki veya üç kulle” ifadesi yer almaktadır. Müellif bu ihtilâfı “ولم يقولوا أو ثلاثاً” sözüyle kaydeder. Bu kayıt, “iki veya üç” lafzını zayıflatan örtük bir tercih izlenimi vermekle birlikte burada müstakil ve açık bir tashih yahut tercih hükmüne dönüşmez. Bu sebeple metne dair değerlendirme, açık bir tenkitten ziyade tembih düzeyinde

⁷⁷ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/241.

⁷⁸ Cessâs, *Muhtasarü't-Tahâvî*, 1/451; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/315; eş-Şâfiî, *el-Üm*, 1/50; el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 1/354.

⁷⁹ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/111-12.

⁸⁰ Cessâs, *Muhtasarü't-Tahâvî*, 1/283-84; Kudûrî, *et-Tecrîd*, 1/278.

⁸¹ Şâfiî, *el-Üm*, 7/202; el-Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, 1/317.

⁸² Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/319.

⁸³ Yahyâ b. Ebi'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad el-İmrânî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, thk. Kasım Muhammed en-Nürî (Cidde: Dârü'l-Minhâc, ts.), 2/303.

görülmektedir.⁸⁴ Hadisin dâhil olduğu fikhî tartışma, içine necâset düşen suyun hangi aşamada temizliğini kaybedeceği meselesidir. Mâlikî mezhebi; suyun renk, tat ve koku özelliklerinde değişiklik meydana gelmedikçe necâsetten etkilenmeyeceğini savunur. Şâfiî ve Hanefiler ise suyun hükmünü miktarla ilişkilendirir ancak miktarın tespitinde ihtilâf ederler. Şâfiî mezhebinin bu konudaki temel dayanaklarından biri, söz konusu hadiste geçen “iki kulleteyn” lafzıdır.⁸⁵ Hanefiler ise “kulle”nin sabit ve herkesçe bilinen bir ölçü olmadığını ileri sürerek bu hadisi delil olarak benimsemez ve “havz-ı kebîr” kavramı üzerinden kendi ölçütlerini geliştirirler.⁸⁶ Hanefî literatürde hadisin isnadında bir ıztırab bulunduğu ifade edilmekte, “iki veya üç kulle” lafzı da metindeki ıztırabı gösteren ek bir unsur olarak değerlendirilmekte ve ölçü bildiren bir metinde “iki mi yoksa üç mü” şeklinde bir tereddüdün bulunması hadisin hüküm ifade gücünü zayıflatan bir zaaf sayılmaktadır.⁸⁷ Buna karşılık Şâfiî kaynaklarda, bu itirazlara iki aşamalı cevap geliştirilmiştir. Birincisi; güvenilir nakil ehlinin tamamının tereddütsüz “iki kulle” lafzını rivayet etmiş olmasına karşılık tek bir râvinin “iki veya üç” şeklindeki şeklinin, bu çoğunluk bilgisini geçersiz kılmayacağı vurgulanır. İkinci olarak ise cem yoluna gidilir: “İki kulle”, hecr küplerine⁸⁸ hamledilirken; “üç kulle” daha küçük kaplara; “kırk kulle” ise elde taşınabilen küçük kaplara yorumlanır. Tüm bu farklılıklar sonuçta hacim bakımından “iki kulleteyn” ölçüsüne irca edilir. Böylece rakamsal çeşitlilik, kap türleri üzerinden açıklanarak aralarında hakiki teâruz bulunmadığı savunulur ve hüküm bakımından esas alınan lafız “iki kulleteyn” olarak belirlenir.⁸⁹

Aynı meseleyle irtibatlı olup yalnızca *es-Sünen*'de yer alan bir başka rivayette Dârekutnî, Ebû Hüreyre tariki bağlamında Süleyman b. Sinân'ın “kırk kulle” lafzını verdiğini, buna karşılık başkalarının aynı rivayeti “kırk kırba” yahut “kırk kova” şeklinde naklettiğini kaydeder. Böylece Ebû Hüreyre rivayetin tarihlerindeki lafız farklılığını görünür kılar. Bununla birlikte “وخالفه غير واحد” ifadesi, Süleyman b. Sinân'ın lafzının tek kaldığını da göstermektedir. Bu sebeple burada açık bir metin tashihinden ziyade tembihle birlikte örtük bir tercih ihtimalinden söz edilebilir.⁹⁰

Söz konusu lafız farklılığı, Dârekutnî'nin tutumunu mezhepler arası ihtilâfın ötesinde özellikle Şâfiî literatürde yerleşik hâle gelen cem' ve te'vil süreciyle birlikte değerlendirmeyi mümkün kılmaktadır. Dârekutnî'nin Şâfiî mezhebine mensup olması ve mezhep içi görüşler çerçevesinde bu rivayet lafızları arasında fikhî düzlemde esaslı bir çelişki görmediği kanaatiyle açık bir tenkide gitmemiş olabileceği; buna karşılık *es-Sünen*'in telif amacına uygun biçimde ihtilâflı lafızlara dikkat çekmekle yetinerek yalnızca tembihle iktifa ettiği söylenebilir.

Tüm bu incelenen rivayetler ışığında Dârekutnî'nin tembihte bulunduğu rivayetlerde ortak noktanın, lafız farklılığının çoğu zaman ya hadisin anlamında hükmü dönüştüren bir sonuç üretmediği yahut fikhî tartışmalarda belirleyici bir delil konumuna yükselmediği söylenebilir. Bazı örneklerde anlam düzeyinde bir farklılaşma ortaya çıkmakla birlikte bu değişimin yeni bir fikhî hükme taşınmadığı, bazılarında ise lafız ihtilâfının doğrudan tartışmaların dışında kaldığı görülmektedir. Yine bazı rivayetlerde lafız farklılığı fikhî ihtilâfa dâhil olsa bile mezhep içi cem' ve te'vil imkânlarının bu farklılığı gerçek bir teâruz olmaktan çıkardığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple Dârekutnî'nin bu tür metin farklılıklarında tashih ve hüküm cümlesi kurmak yerine çoğunlukla tembih düzeyinde bir kayıtla yetinmiş olması, rivayet pratiği ve fikhî kullanım bağlamı dikkate alındığında makul bir tercih olarak değerlendirilebilir.

⁸⁴ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/20.

⁸⁵ Şâfiî, *el-Üm*, 1/18.

⁸⁶ Cessâs, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 1/252-55.

⁸⁷ Cessâs, *Muhtasaru't-Tahâvî*, 1/255.

⁸⁸ Hecr (Hecer / هجر), klasik kaynaklarda Bahreyn bölgesinde (Doğu Arabistan) yer alan, büyük ve dayanıklı su küpleriyle meşhur bir şehir/bölge adıdır. Hadis ve fıkah literatüründe geçen “kulal Hecr (قُلَّةُ هَجْر)” ifadesi, hacmi büyük, standartlaşmış su küplerini ifade eder.

⁸⁹ Mâverdi, *el-Hâvi'l-kebîr*, 1/328-29.

⁹⁰ Dârekutnî, *es-Sünen*, 1/29-30.

Sonuç

Bu çalışma, Dârekutnî'nin hadis metinlerine yönelik değerlendirmelerinin literatürde yaygın biçimde varsayıldığı gibi tek tip bir karakter arz etmediğini göstermektedir. İncelenen örnekler, müellifin metin değerlendirmelerinde “tenkit” ve “tembih” olmak üzere iki farklı düzey kullandığını düşündürmektedir. Dârekutnî, bazı rivayetlerde metindeki lafız farklılıklarını doğrudan hata kabul ederek açık bir tenkit ortaya koyarken bazı rivayetlerde ise yalnızca farklılığa işaret etmekle yetinmekte ve bu farklılıkları tembih düzeyinde bırakmaktadır. Bu ayrımın literatürde yeterince dikkate alınmaması, Dârekutnî'nin yönteminin çoğu zaman yalnızca tenkit ekseninde değerlendirilmesine yol açmıştır. Oysa *el-İlel* ve *es-Sünen*'in birlikte okunması, müellifin metinlere yaklaşımındaki farklı düzeyleri görünür kılmaktadır.

Elde edilen bulgular, söz konusu ayrımın telif türüyle yakından ilişkili olabileceğine işaret etmektedir. Soru-cevap formunda ve müsned tertibinde telif edilen *el-İlel*'de rivayetlerin daha çok isnad kolları ve bu kollardaki ihtilâflar üzerinden ele alınması, metne dair tembih düzeyindeki kayıtların daha sınırlı görünmesine yol açarken fikhî bablara göre tertip edilen *es-Sünen*'de rivayetlerin isnad ve metinleriyle birlikte sunulması, metin farklılıklarını daha görünür hale getirmiş görünmektedir. Bu durum, Dârekutnî'nin *el-İlel*'de metni ihmal ettiği şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim her iki eserde yer alan açık metin tenkitlerinin önemli ölçüde örtüşmesi, müellifin temel tenkit çizgisini koruduğunu düşündürmektedir. Öte yandan *es-Sünen*'in muhtemelen daha geç tarihte telif edilmiş olması, iki eser arasındaki farkın kronolojik bir boyut da taşıyabileceğini düşündürmektedir.⁹¹ Ancak mevcut örneklem, bu farkın bütünüyle bir kanaat değişikliğinden ziyade aynı rivayet malzemesinin iki eserde farklı biçimlerde işlenmesiyle ilgili olduğunu düşündürmektedir.

Çalışmada ulaşılan bir diğer önemli sonuç; Dârekutnî'nin metin değerlendirmelerinde fikhî ve mezhep görüşlerinin istikrar buluşunun önemli bir rol oynadığıdır. Lafız farklılıklarının hangi durumlarda açık bir tenkit, hangi durumlarda ise tembih düzeyinde bırakıldığı incelendiğinde bu tercihin yalnızca hadis usulü kaideleriyle açıklanamadığı görülmektedir. Özellikle lafız farklılığının mezhepler arası tartışmalarda taraflardan birinin istidlaline doğrudan etki ettiği durumlarda Dârekutnî'nin metne yönelik yaklaşımının daha açık ve yönlendirici olduğu anlaşılmaktadır. Buna karşılık anlamı değiştirmeyen yahut fikhî tartışmaların merkezinde yer almayan farklılıklar çoğu zaman tembih düzeyinde değerlendirilmiştir. Ancak bazı rivayetlerde lafız farklılığının anlamda değişime yol açmasına rağmen tembih ile yetinildiği de görülmektedir. Bu durum, söz konusu rivayetin fikhî tartışmalardaki konumunun yanında lafız farkının müellifin mensup olduğu ilmî ve mezhebî gelenekte cem' ve te'vil imkânları çerçevesinde giderilebilir bir farklılık olarak görülmesiyle de ilişkilendirilebilir. Bahsi geçen çerçevede Şuayb el-Arnâvût'un (ö. 2016), Dârekutnî'nin Şâfiî'nin delil olarak kullandığı hadisleri sahih görüp onlara mutlak biçimde itimat ettiği yönündeki değerlendirmesi ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira örneklem dâhilindeki bazı rivayetlerde Dârekutnî, Şâfiî mezhebinin delil olarak kullandığı ve lafız ihtilafı barındıran rivayetler hakkında açık bir tenkit veya tashih yoluna gitmemiş; bunun yerine lafız farklılıklarını göstermekle yetinmiştir. Aynı zamanda anlamda önemli bir değişim meydana getirmese dahi rivayetin müellifin mensup olduğu fikhî gelenek açısından aykırı/dikkate değer noktaya temas ettiği durumlarda değerlendirme düzeyinin açık tenkit şeklinde belirdiği de görülmektedir. Bu bulgular, Dârekutnî'nin tenkit ve tembih ayrımının hem hadis ilmi hem de rivayetlerin fikhî ihtilâf ve tartışmalardaki işlevi birlikte dikkate alınarak şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, hicrî dördüncü asırda fikhî ile hadis tenkidi arasındaki ilişkinin yöntemsel boyutlarını daha yakından inceleyen araştırmaların önemine işaret etmektedir. Özellikle aynı müellifin farklı telif türlerinde sergilediği değerlendirme biçimlerinin mukayeseli biçimde ele alınması, hadis literatüründe tür-yöntem ilişkisinin daha sağlıklı kavranmasına katkı sağlayacaktır. Benzer yöntemsel okumaların diğer münekkît-muhaddisler özelinde de yapılması, klasik dönem hadis tenkidinin iç dinamiklerini anlamada araştırmacılara yeni imkânlar sunabilir.

⁹¹ Dârekutnî'nin *es-Sünen*'de yer alan birçok hadisi Mısır'da hocalarından işittiğini belirtmesi bu eserin Mısır seyahatinden dönüşünden sonra yani hicrî 360 yılı sonrasında telif edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Ayrıca Tüsterî nüshasında Dârekutnî'nin 380 yılında *es-Sünen*'i rivayet ettiğine dair bilgi yer almaktadır. Bu veriler birlikte değerlendirildiğinde *es-Sünen*'in telifinin hicrî 360 ile 380 yılları arasında gerçekleşmiş olması muhtemel görünmektedir. Öte yandan *es-Sünen*'in bazı yerlerinde hadisteki ihtilâfların açıklamasının *el-İlel*'e havale edilmesi Dârekutnî'nin *el-İlel*'i bütünüyle olmasa da en azından bazı kısımlarını daha önce telif etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Keylânî, *Menhecü'd-Dârekutnî fi's-Sünen*, 90-91.

Kaynakça

- Akpınar, Ömer Faruk. *Rivayet Asrında İlet: Bezzâr Örneği*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Arslan, Ali. "Ebu'l-Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî'nin (ö. 385/995) Sünen İsimli Eserinde Tashîh Yöntemi". *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (Haziran 2017), 117-132.
- Beroje, Sahip. "Fıkıh Açısından Karşı Cinse Dokunmanın Abdeste Etkisi". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 30 (Ekim 2017), 385-421.
- Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî. *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*. thk. Saîd Bektaş. 8 Cilt. Medine: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2010.
- Çetin, Büşra. *Hadis Tenkidi Açısından Mana ile Rivayet Olgusu*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025.
- Dârekutnî, Ali b. Ömer Ahmed. *Sünenü'd-Dârekutnî*. thk. Şuayb Arnavûd. 6 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım., 2018.
- Dârekutnî, Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdîsi'n-nebeviyye*. thk. Mahfûzurrahman es-Selefi. 15 Cilt. Riyad: Dârü't-Taybe, 1985.
- Dâvûdî, Yûsuf b. Cevde. *Menhecü'l-İmâmî'd-Dârekutnî fi nakdi'l-hadîs fi Kitâbi'l-İlel*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2011.
- Dinçoğlu, Mehmet. *Darakutnî ve Sünen Adlı Eseri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Ebû Gudde, Abdülfettâh. *es-Sünnetü'n-nebeviyyetü ve beyânu medlûliha's-şer'î ve't-ta'rifu bi-hâli Süneni'd-Dârekutnî*. Kahire: Dârü's-Selâm, 2020.
- Hüseyin, Hanefî. "Menhecü'l-İmâmî'd-Dârekutnî fi kitâbihi el-İlelü'l-vâride fi ehâdîsi'n-nebeviyye: 'Arz ve tahlîl". *Menhecü't-te'lîf ve't-tasnîf inde 'ulemâ'i'l-hadîs kadîmen ve hadîsen*. 397-428. Malezya: Ma'hedü Dirâsâti'l-Hadîsi's-Şerîf, 2019.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed. *el-Muğnî*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin Türkî. 13 Cilt. Riyad: Dârü'l-Kütüb, 3. Basım, 1997.
- İbnü'l-Kassâr, Ali b. Ömer b. Ahmed. *Uyûnü'l-edille fi mesâ'ili'l-hilâf beyne fukahâ'i'l-emsâr*. thk. Ahmed b. Abdüsselâm. 6 Cilt. Kuveyt: Dârü Esfâr, 2. Basım, 2022.
- İmrânî, Yahyâ b. Ebî'l-Hayr b. Sâlim b. Es'ad. *el-Beyân fi mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î*. thk. Kasım Muhammed en-Nûrî. 13 Cilt. Cidde: Dârü'l-Minhâc, ts.
- Kahraman, Hüseyin. "Hadislere Göre Namazda Kahkaha ile Gülmenin Abdeste Etkisi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 73-92.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. "İlelü'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/84-86. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit. *Zayıf Râviler Duafâ Literatürü ve Zayıf Rivayetler*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2014.
- Kerşîd, Sâdik b. Sâsî. "el-İmâmü'd-Dârekutnî: el-Muhaddis en-Nâkîd". *Mecellütü Câmi'atü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-'Ulûmu'l-İslâmiyye* 12 (2006), 1-42.
- Keylânî, Muhammed Hanife. *Menhecü'l-İmâm ed-Dârekutnî fi kitâbihi's-Sünen ve eseruhû fi ihtilâfi'l-fukahâ*. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2010.
- Kirmânî, Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Halef. *Mesâ'ilü Harb b. İsmâ'il el-Kirmânî*. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 2013.
- Kudât, Emîn. "el-İlelü'l-vâride fi Süneni'd-Dârekutnî: Dirâse Menhecîyye İstikrâiyye". *Mecelletü Merkezi Buhûsi's-Sünne ve's-Sîra* 9 (1997), 242-262.
- Kudât, Emin. "Hükmü rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ". *Dirâsât* 11/3 (1984), 9-24.
- Kudûrî, Ebû'l-Hüseyin Ahmed b. Muhammed b. Cafer. *et-Tecrîd*. thk. Muhammed Ahmed Sirâc. 12 Cilt. Kahire: Dârü's-Selâm, 2. Basım, 2006.
- Mâverdü, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *el-Hâvi'l-kebîr*. thk. Ali Muhammed Muavviz. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Müzenî, Ebû İbrahim İsmail b. Yahyâ. *el-Muhtasar min İlmi'-Şâfi'î*. thk. Abdullah Şerefüddîn Dağıstânî. 2 Cilt. Riyad: Dârü'l-Me'âric, 2019.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddîn b. Şerif. *el-Mecmû' Şerhu'l- Mühezzeb*. 9 Cilt. Kahire: İdâretü't-Tıbbâ'ati'l-Münriyye, 1347.
- Nisâbü'rî, Muhammed b. İbrahim b. Münzir. *el-İcma'*. Riyad: Dârü't-Taybe, 1981.
- Okuyucu, Nail. *Şâfi Mezhebinin Teşekkül Süreci*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Polat, Salahattin. *Metin Tenkidi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 3. Basım, 2020.
- Rahîlî, Abdullah b. Dayfulallah. *el-İmâm Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî ve âsâruhü'l-ilmiyye*. Cidde: Dârü'l-Hadîsi'l-Haseniyye, ts.
- Sandıkçı, Kemal. "İbn Şeybe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/378-379. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Mısır: Matbaatü's-Saâde, ts.

- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ûm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l- Fıkr, 2. Basım, 1983.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. *el-Asl*. thk. Mehmet Boynukalın. 13 Cilt. Beyrut: Dârü İbn Hazm, 2012.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasen. *el-Hücce 'alâ ehli'l-Medîne*. thk. Ebü'l-Vefâ Afgânî. 4 Cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1403.
- Turhan, Halil İbrahim- Zeki, Kadir. "Çok Zayıf Hadis: Bir Mefhumun Geçmişten Günümüze Gelişim Seyri". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/1 (Haziran 2024), 190-212. <https://doi.org/10.52637/kiid.1462316>.